

ΑΘΗΝΑ

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΗΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

(ΕΒΡΑΒΕΥΘΗ ΥΠΟ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ)

ΤΟΜΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ

ΑΘΗΝΗΣΙΝ
ΤΥΠΟΙΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ ΛΕΩΝΗ
1932

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ
ΟΥΛΕΡΙΚΟΥ ΦΟΝ ΒΙΛΑΜΟΒΙΤΣ - ΜΟΕΛΛΕΝΔΟΡΦΦ
ULRICH VON WILAMOWITZ - MÖLLENDORFF †
(1848—1931)

Μεγάλη ὑπήρξεν ἐν Βερολίῳ ἡ συγκίνησις τοῦ φιλολογικοῦ καὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ καθ' ὅλου κόσμου τῆ 25ῃ Σεπτεμβρίου 1931 ὅτε ἐγνώσθη ὁ θάνατος τοῦ περικλεοῦς φιλόλογου Οὐλερίκου φόν Βιλαμόβιτς - Μοέλλενδορφφ. Πάντες συνησθάνοντο ὅτι ἐξέλιπεν εἰς τῶν μεγάλων ἀνδρῶν τῆς σημερινῆς Γερμανίας. Τὸ ὄνομά του ἠκούετο πάντοτε ἐν τῷ ἐπιστημονικῷ φιλολογικῷ κόσμῳ καὶ τῆς πατρίδος του καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ μετὰ σεβασμοῦ, καὶ αἱ γνώμαί του περὶ τῶν ἐπιστημονικῶν ζητημάτων εἶχον προσλάβει τοιοῦτον κύρος, οἷον δὲν συναντᾷ τις πολλάκις ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς κλασσικῆς φιλολογίας. Ἦτο ὁ μόνος σύγχρονος φιλόλογος ὅστις οἶονεὶ ἐδέεποζε τῆς ὅλης κλασσικῆς φιλολογίας, Ἑλληνικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς, πᾶν δὲ ζήτημα αὐτῶν τὸ ὁποῖον ἐξήταζεν, ἐφωτίζετο δι' ἀπλέτου ἐκ τῆς ὅλης ἐπιστήμης προερχομένου φωτός. Καὶ ἐπραξε τοῦτο μέχρι τέλους τῆς ζωῆς του, διότι αἱ σωματικαὶ καὶ πνευματικαὶ δυνάμεις τοῦ ἀνδρός συνεδάδιζον πάντοτε καὶ συνεξέλιπον συγχρόνως. Ὅ,τι ὁ ἴδιος εἶπε περὶ τοῦ Ἰωσήφ Ἰ. Scaliger ὅτι ἦτο «ἡγεμῶν τῆς ἐπιστήμης» ἠδύνατο κάλλιστα καὶ περὶ αὐτοῦ νὰ λεχθῆ. Καὶ ὁ μὲν Scaliger ἦτο ἀπηλλαγμένος τῆς συνήθους Πανεπιστημιακῆς διδασκαλίας, ἦτο διοργανωτῆς οὕτως εἶπειν τῆς ἐπιστήμης (ἀνεκάλυψε μάλιστα τὰ ἀρχαῖα Λατινικά), ἀλλ' ὁ Wil. τὴν ἐπιστήμην καὶ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν ἀντεπροσώπευσεν μέχρι τοῦ 1929. Ἡ τελευταία του Πανεπιστημιακὴ παράδοσις (θερ. ἐξάμ. 1929) ὑπήρξε φροντιστηριακὴ ἐρμηνεῖα τοῦ περὶ ὕψους συγγράμματος, καὶ Kolloquium περὶ Ἀττικῶν ἐπιγραφῶν. Πρὸ τούτου εἶχε παραδώσει (χειμ. ἐξάμ. 1928—1929) θέμα περὶ ὃ τότε ἠσχολεῖτο, τ. ἔ. τὴν Ἑλληνικὴν θρησκείαν. Εἰς τὴν τύπωσιν τοῦ δευτέρου τόμου τοῦ τελευταίου τούτου ἔργου του εὔρεν αὐτὸν ὁ θάνατος.

Ὁ ἐπιχειρῶν νὰ ἐκθέσῃ τὴν ἱστορίαν τῆς κλασσικῆς φιλολογίας ἀπὸ τοῦ 1870 μέχρι τοῦ 1931 εἶναι ἠναγκασμένος νὰ μνημονεύῃ καὶ νὰ

περιστρέφεται πολλάκις περί τὸ ὄνομά του. Εἰς τὰ συγγράμματα τὰ ὅποια ἀφῆκεν εἰς ἡμᾶς θὰ ζῆ πάντοτε τὸ μεγαλοφυῆς πνεῦμά του, ἀφοῦ τὸ λεπτοφυῆς ἐκεῖνο καὶ ὑψηλὸν καὶ ὄντως ἀριστοκρατικὸν σῶμα, καὶ ἡ ἐν αὐτῷ σπινθηροβολήσασα καὶ ἐξαστράψασα διάνοια, ἀπόκειται πλέον ὡς τέφρα συμφώνως πρὸς ἐπιθυμίαν τοῦ ἀπαιχομένου ἐν τῷ Πολωνικῷ σήμερον χωρίῳ Markowitz (παρὰ τὸ Posen), ὅπου ὑπάρχει τὸ οἰκογενειακὸν του κτῆμα καὶ ἐνθα τῇ 22ᾳ Δεκεμβρίου 1848 εἶδε τὸ φῶς καὶ ἐπὶ 13 ὄλα ἔτη μετὰ ταῦτα παρέμεινεν ὁ νεαρὸς Wil. Μετὰ χάριτος διηγεῖται ὁ ὀγδοηκοντούτης εἰς τὰ Ἀπομνημονεύματά του (*Eripienungen*, 1848—1914, ἐν Λειψία 1928) τὰς πρώτας παιδικὰς ἀναμνήσεις του ἐκ τοῦ γενεθλίου τόπου, ἀλλὰ καταλαμβάνεται πολλάκις καὶ ὑπὸ πικρίας διὰ τὴν σημερινὴν αὐτοῦ τύχην.

Ὁ βίος τοῦ ἀνδρὸς τούτου ταυτίζεται πρὸς τὴν ἐργασίαν, «*Leben und Arbeit galten ihm als Einheit*». Τὸ πνεῦμά του ἦτο διαρκῶς ἐστραμμένον πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν, πρὸς τὴν θέσιν νέων προβλημάτων, πρὸς τὴν διεύρυσιν τοῦ φιλολογικοῦ μας ὀρίζοντος πέρα τοῦ αὐστηρῶς κλασσικοῦ. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς δράσεώς του συνήντησε πολλὰς δυσχερείας καὶ ἠναγκάσθη κατὰ πολλῶν προλήψεων νὰ παλαίση, ἀλλ' οἱ νέοι συνησθάνθησαν πρῶτοι τὸ θερμαῖνον τὸν ἄνδρα ἱερὸν πῦρ, καὶ συνεσπειράθησαν περὶ αὐτὸν ἕνα καὶ αὐτοὶ γίνωσι μέτοχοι τοῦ θείου τῆς ἐπιστήμης δώρου. Τὸ ἱερὸν τοῦτο πῦρ δὲν ἐγκατέλιπεν αὐτὸν μέχρι τοῦ θανάτου του. Προαισθανόμενος αὐτὸν ἐγγίζοντα ἐπέσπευσε τὴν ἔκδοσιν πολλῶν ἔργων του, τὰ ὅποια ἐν νεανικοῖς ἢ ὠρίμοις χρόνοις κατ' ἄλλον τρόπον θὰ ἐξεδίδοντο, καὶ ἐπεδόθη ὄλος εἰς τὴν συγγραφὴν ἔργου τὸ ὅποιον ἤθελε νὰ ἐπιθέσῃ ὡς κορωνίδα τοῦ φιλολογικοῦ ἔργου τῆς μακρᾶς καὶ γονιμωτάτης αὐτοῦ σταδιοδρομίας. Τὸ ἔργον τοῦτο εἶναι *Der Glaube der Hellenen*, τοῦ ὁποίου ὁ δεύτερος καὶ τελευταῖος τόμος ἐτυποῦτο καθ' ὄν χρόνον, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, ὁ θάνατος ἔθεσε τέρμα εἰς τὴν ζωὴν του. Εἶχε τὴν συναίσθησιν ὅτι ἐβράδυνε εἰς τὴν ἐπιχείρησιν τοῦ ἔργου τούτου καὶ ἔσπευδε γοργῶ βήματι εἰς τὸ τέλος. Εἰς ἐμὲ αὐτὸν ἔγραφε κατὰ Φεβρ. 1931, προκειμένου περὶ ἄλλου ζητήματος, ὅτι εἶναι ἤδη 82 ἐτῶν καὶ εἶναι καθ' ἑαυτὸ τόλμημα τὸ νὰ ζητῇ νὰ γράψῃ ἀκόμη ἐν βιβλίον. Παρηγορία τις εἶναι ὅτι ἠσχολεῖτο κατὰ τὰς τελευταίας ἡμέρας του μὲ τὰ τελευταῖα πλέον κεφάλαια τοῦ βιβλίου· εὐρίσκετο ἤδη εἰς τὸν Πλωτῖνον, τὴν τελευταίαν Ἑλληνικὴν προσωπικότητα, ἣτις ἀνύψωσε τὴν θρησκευτικὴν δύναμιν εἰς νέον πραγματικὸν μεγαλεῖον, ἀλλὰ καὶ πάλιν ἔλειψε τὸ τελευταῖον κεφάλαιον, ἡ γενικὴ

τουτέστι ἐπισκόπησις τῆς οὐσίας τῆς Ἑλληνικῆς Θρησκείας, τὸ ὅποιον ὡς ἔλεγεν εἰς τὸν E. Norden, θὰ ἦτο ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρον καὶ πρωτότυπον. Τὸν θάνατον δὲν ἐφοδεῖτο· εἰς φίλον του συλλυπηθέντα αὐτὸν ἄλλοτε διὰ τὸν ἐπισυμβάντα θάνατον τοῦ Mommsen ἔγραψεν ἔτι ὁ θάνατος δὲν εἶναι τι κακόν. Εἶχε πρὸς τὸ ἐν τῷ κόσμῳ θεῖον ἐστραμμένον τὸν νοῦν, καὶ τὸν θάνατον ἐθεώρει ὡς παιᾶνα, ὡς ὁ Αἰσχύλος «ὦ θάνατε παιᾶν, μὴ μ' ἀτιμάσης μολεῖν, μόνος γὰρ εἶ σὺ τῶν ἀνηκέστων κακῶν ἰατρὸς»¹⁾. Ἦρκει μόνον δι' αὐτὸν ἡ πίστις ὅτι ἡ ἡμετέρα ἐπιστήμη θὰ ζήσῃ καὶ μετὰ τὸν θάνατόν του, καὶ θὰ τηρήσῃ τὴν πορείαν, ἣν αὐτὸς εἰς αὐτὴν προδιέγραψε. Καὶ ἐφ' ὅσον μὲν χρόνον ὑπῆρχεν εἰρήνη καὶ συνεργασία τῶν διαφόρων πεπολιτισμένων λαῶν ἐν τῷ φιλολογικῷ καὶ ἀρχαιολογικῷ πεδίῳ, ἔχαιρε, διότι ἔβλεπε εὐγενῆ ἀμιλλαν καὶ κοινὴν προσπάθειαν πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπόν. Ἡ ἐπελθοῦσα ὁμως διακοπὴ τῶν ἐπιστημονικῶν σχέσεων τῶν μεγάλων λαῶν κατὰ τὸν παγκόσμιον πόλεμον, ἔπληξεν αὐτὸν βαρύτατα, παρὰ πᾶσαν τὴν φαινομενικὴν περὶ τούτου ἀφροντισίαν του. Ὑπῆρξε πάντοτε ὁπαδὸς τῆς διεθνοῦς ἐπιστημονικῆς φιλίας καὶ ἀλληλοβοηθείας, ἰδίᾳ δὲ ἐπεζήτηει καὶ ἔχαιρε βλέπων δυνατὴν ἐπιστημονικὴν συνεργασίαν πρὸς τοὺς Γάλλους· ἴσως ἐθεώρει τοὺς δύο λαοὺς ὡς συμπληροῦντας ἀλλήλους καὶ ἐν τῷ πεδίῳ τῆς ἐπιστήμης. «Ἐν τῇ ἐπιστήμῃ μου (λέγει ἐν τῷ πρυτανικῷ του λόγῳ 1916) ἦσαν αἱ ἀμοιβαῖαι σχέσεις τῶν ἐθνῶν ἰδιαιτέρως ζωηραὶ καὶ ἐφρόντισα καὶ ἐγὼ ὁ ἴδιος νὰ τὰς καλλιεργήσω. Ἦτο τοῦτο φυσικόν. Ὁ Ἑλληνισμὸς εἶναι πάντως ἡ κοινὴ βᾶσις παντὸς πολιτισμοῦ οὐχὶ μόνον ἐν τῇ Δύσει, ἀλλ' ἐπικουδῆποτε καὶ ἂν ἦλθεν οὗτος ἐκ τοῦ Βυζαντίου. Καὶ αὐτὸς ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι κληρονομία τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Αἱ μελέται λοιπὸν αὐταὶ ὁδηγοῦσι ὄλους τοὺς λαοὺς εἰς κοινόν τι καὶ διδάσκουσιν αὐτοὺς νὰ διαγωνίζωνται καὶ ἰσχύωσιν ἐπὶ τοῦ κοινοῦ τούτου ἐδάφους»²⁾. Ἐθλιψε δὲ αὐτὸν ἀναντιρρήτως ἡ κατὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ παγκο-

1) Ἀποσπ. 253. Κῦρ. Ἱππολ. 1373.

2) Ὡς παράδειγμα εἰρηνικῆς καὶ κοινῆς, ἐν τῷ αὐτῷ τόπῳ, συνεργασίας ἐπιστημονικῶν διαφορῶν ἐθνικοτήτων ἔφερε τὰς Ἀθήνας. Πρὸβλ. τὴν κρίσιν του περὶ τοῦ βιβλίου *La Grèce* τῶν Γάλλων λογίων, (Παρισ. 1908), ἣν μετέφρασα ἐκ τοῦ περιοδικοῦ *Deutsche Allgemeine Zeitung* τῆς 5 Δεκεμβρ. 1908 ἀριθμ. 56 καὶ ἐδημοσίευσα εἰς τὸ περιοδικὸν *Κρητικὸν Ἰστέρα* τῶν Χανίων 1908 σελ. 369 ἐξ. καὶ 385 ἐξ. Καὶ ἐν τῷ μνημονευθέντι πρυτανικῷ λόγῳ παρατηρεῖ «Aber z. B. in Athen, wo Deutschland Oesterreich, Frankreich, England, Amerika ihre Schulen haben zu denen jüngst Italien getreten ist, wo dänische, schwedische holländische, belgische Gelehrte aus- und eingingen, war

σμίου πολέμου ἀποβολή του μετὰ ἄλλων ἐπιφανῶν Γερμανῶν λογίων, ἔνεκα τῶν γνωστῶν αἰτίων, ἐκ τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας, ἃν καὶ Πρύτανις ὢν (1916) προσέγραψεν εἰς τοὺς τίτλους του οἱ ὅποιοι ἀναφέρονται ἐν τοῖς διπλώμασι ὅτι ἐξεβλήθη αὐτῆς τιμῆς ἔνεκα («regiæ scientiarum academiæ et plerarumque in hoc mundo academiarum socius, e Parisina vero honoris causa eiectus»). Τὸ κενὸν τὸ ὅποιον ἐγεννήθη ἐν ἑαυτῷ ἐζήτησε νὰ ἀναπληρώσῃ διὰ νέων ἰδιαιτέρως ἐγκαρδίων σχέσεων πρὸς τὰ Σκανδιναυικὰ Κράτη, καὶ ἰδίᾳ τὴν Σουηδίαν. Εὐθὺς ἀμέσως ἀπὸ τοῦ πρώτου μηνὸς τῆς ἐκρήξεως τοῦ πολέμου ἤρχισε—ὡς καὶ πλείστοι ἄλλοι ἐπιφανεῖς Γερμανοὶ λόγιοι—νὰ ἐκφωνῇ θαρρυντικοὺς λόγους (*Reden aus der Kriegszeit*, τεύχη 1—5, 1915—1916), νὰ ἐνισχύῃ τοὺς λιποψυχοῦντας ἢ διορατικώτερον βλέποντας καὶ διὰ τοῦτο ἀπαισιοδοξοῦντας, νὰ διδάσκῃ τοὺς πολίτας καὶ τοὺς στρατιώτας μέχρι τέλους σχεδὸν τοῦ πολέμου. Παρ' ὅλα ταῦτα ἀόριστός τις ἀγωνία καὶ ἀνησυχία περὶ τῆς ἐκβάσεως τοῦ πολέμου διαφαίνεται ἤδη καὶ ἐν αὐτῷ πρώτῳ πολεμικῷ του λόγῳ. Ἡ ἐκβάσις τοῦ παγκοσμίου πολέμου ἐπεφερε κλονισμὸν εἰς τὴν ψυχὴν του, τὸν ὅποιον μόνον ὁ κατὰ τὰς πρώτας ἡμέρας τοῦ Νοεμβρίου 1918 συνομιλήσας μὲ αὐτὸν δύναται νὰ γνωρίσῃ. Ἀσθενῆς ἀπήχησις τούτων εἶναι τὰ ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ πρώτου τόμου τοῦ *Πλάτωνός* του λεγόμενα («Ich habe die Selbstzerstörung, Selbstentmannung meines Volkes erleben müssen»). Ἀλλὰ μεγάλη καταδρομὴ τῆς τύχης εἴτε ἐν τῷ ἰδιωτικῷ του οἴκῳ εἴτε ἐν τῇ Γερμανικῇ του πατρίδι, συνεχλόνει μὲν αὐτὸν βαθέως, ἀλλ' οὐχὶ ἐπὶ πολὺ, μὲ τὴν χαρακτηρίζουσαν δὲ αὐτὸν αὐτοπειθαρχίαν κατεσίγαζε τὸν πόνον του καὶ ἀνελάμβανε πάλιν τὴν ἐργασίαν τῆς ζωῆς.

Θεμέλιον τῶν ἠθικῶν καὶ πνευματικῶν ἀρετῶν τῆς προνομιούχου φύσεώς του ἔθεσεν ἀσφαλές ἤδη ἐκ τῶν μαθητικῶν του ἐδωλίων, διότι ἐξεπαιδεύθη ἐν τῇ περιφήμῳ σχολῇ *Schulpforta*: ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ ἐν τῇ ἐγκαισίμῳ διατριβῇ του ὅτι ἢ ἐν τῇ σχολῇ ταύτῃ μαθητεία του ὑπῆρξεν ἐν τῶν εὐτυχεστάτων τοῦ βίου του γεγονότων («quo felicius mihi evenire non poterat»). Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν μαθητείαν του ἄλλη εὐτυχῆς

es eine Herzensfreude, das einträchtige Zusammenarbeiten zu sehen. Zu dem russischen Institute in Konstantinopel bestanden freundnachbarliche Beziehungen, und Griechenland bot ebenso einsichtig wie hochherzig allen dieselbe Gastfreundschaft, ohne jene Eifersucht, die sich zuletzt bei den Italienern bereits fühlbar machte».

Ἐπὶ τὴν ἐπιστημονικὴν τὴν πλὴν μὲν μορφωσὶν τοῦ σύμπτωσις ἦτο ὅτι ἀπεφάσισε νὰ φοιτήσῃ εἰς τὸ ἐν Βόννη Πανεπιστήμιον, ὅπου ἐδίδασκον ἐπιφανεῖς τῆς φιλολογίας καὶ ἀρχαιολογίας διδάσκαλοι, ὁ Kekulé, ὁ Springer καὶ πρὸ παντὸς δι' αὐτὸν ὁ Otto Jahn. Ἐγνωρίσθη δὲ ἐκεῖ καὶ συνεφιλιώθη δι' ἔλου τοῦ βίου με ἀνδρας γενομένους εἶτα σεμνώματα τῆς ἡμετέρας ἐπιστήμης, οἷοι ὁ H. Diels, ὁ Carl Robert καὶ ὁ G. Kaibel. Μετὰ τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Βόννης ἦλθεν εἰς Βερολίνον, ἔνθα καὶ ἀνηγορεύθη (14 Ἰουλίου 1871) διδάκτωρ τῆς φιλοσοφίας, ἔξ ἡμέρας δὲ μετὰ ταῦτα κατετάχθη ἐθελοντῆς γρεναδιέρος, ἵνα ὑπηρετήσῃ μαζί με ἄλλους τρεῖς ἀδελφοὺς τὴν πατρίδα του. Εἰς τὰ Ἀπομνημονεύματά του περιγράφει μετὰ χάριτος τὰ τῆς ἐν Γαλλίᾳ διαμονῆς του κατὰ τὸν βραχὺν ἐκεῖνον πόλεμον, καὶ τὰς σχέσεις αὐτοῦ πρὸς τοὺς Γάλλους κητοίκους τῶν μερῶν, ἐν οἷς ὡς στρατιώτης διέμεινεν. Ἐν Escouen, λέγει, κατελήφθη ποτὲ ὑπὸ ὀδονταλγίας καὶ κατέφυγεν εἰς ἕνα ὀδοντίατρον ὀνόματι Cobet. Ἐγνώριζε, λέγει, οὗτος τὴν συγγένειάν του πρὸς τὸν διάσημον Ὁλλανδὸν φιλόλογον, ὁ ὁποῖος ἐγεννήθη ἐν Παρισίοις καὶ δι' ἔλου τοῦ βίου του δὲν διέκειτο εὐνοϊκῶς πρὸς τοὺς Γερμανοὺς. Κατὰ πόσον εἶνε ἀκριβὲς ὅτι ἡ ἀρχικὴ καταγωγὴ τῆς οἰκογενείας Cobet ἦτο, ὡς ἀναφέρει ὁ Wil., ἐκ Βεστφαλίας, δὲν ἐζήτησα ἰδιαιτέρως νὰ ἐξακριβώσω, ὁ Wil., ὅμως ἐμολογεῖ ὅτι ὁ μέγας Ὁλλανδὸς κριτικὸς ἐγνώριζε νὰ ἀνευρίσκῃ τὰ ἐσφαλμένα χωρία καὶ νὰ διορθῶνῃ αὐτὰ ἐπιτυχέστερον ἢ ὅσον ὁ ἐμώνυμός του ὀδοντίατρος ἐγνώριζε νὰ ἀνευρίσκῃ καὶ διορθῶνῃ τὰ πάσχοντα δόντια.

Τὸ πρῶτον - πρῶτον ἔργον του ὑπῆρξε μαθητικὴ ἀπόπειρα (1868) μεταφρίσεως τῆς Ἀλκήστιδος τοῦ Εὐριπίδου (τὸ χειρόγραφον ἀπόκειται τῶρα ἐν Schloss Kobelnik παρὰ τὸ Kruschwitz), ἐπηκολούθησε δ' εἶτα (1870) ἡ ἐναίσιμος διατριβὴ του *Observationes criticae in comædiam graecam selectae*. Scripsit Udalricus de W.-M. Cuiavus¹⁾).

Σφοδρὰ ἐπιθυμία τοῦ νεαροῦ Wil. ἦτο νὰ ἐπισκεφθῇ ἐνωρὶς τὸ ἔδαφος τῶν δύο κλασσικῶν χωρῶν, με τὰς ἐποίας ἀσχολεῖται διαρκῶς

¹⁾ Ἐπιφανὴς Πολωνὸς φιλόλογος γράψας νεκρολογίαν τοῦ Wil., ἐξάγει τὴν Πολωνικὴν κατάληξιν τοῦ ὀνόματός του —witz καὶ τὸ Πολωνικὸν περιβάλλον, εἰς ὃ ἀνεπτύχθη κατὰ τὰ πρῶτά του ἔτη, χωρὶς νὰ ἐπιζητήσῃ νὰ ἐξαγάγῃ ἐξ αὐτῶν κα ἄλλα συμπεράσματα. Καὶ ὁ Wil. ἐκάλει ἑαυτὸν Γερμανὸν λόγιον με Πολωνικὸν ὄνομα — «Ein deutscher Gelehrter mit polnischem Namen».

ἡ ἐπιστήμη, εἰς ἣν ἀφιέρωνε τὴν ζωὴν του. Τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν Ἑλλάδα. Κατενόει ὁ νεαρὸς ἐπιστήμων ὅτι διὰ τῆς αὐτοψίας τῶν χωρῶν τούτων θὰ ἠδύνατο πολλὰ σαφέστερον νὰ ἐννοήσῃ καὶ βαθύτερον νὰ εἰσδύσῃ, εἰς τὸ πνεῦμα τῶν διανοητικῶν προϊόντων τῶν δύο χωρῶν. Ἀνέλαβε διὰ τοῦτο μετὰ τὴν λήξιν τοῦ Γαλλογερμανικοῦ πολέμου ἐκ νέου τὰ πρὸς τοῦτο σχέδιά του. Ἐν τούτῳ τῷ χρόνῳ συνέπεσε νὰ ἐκδώσῃ παλαιὸς συμμαθητῆς του, τότε δὲ ἤδη τακτικὸς καθηγηγῆς ἐν Βασιλείᾳ, ὁ Nietzsche, τὸ περὶ γενέσεως τῆς τραγωδίας ἐκ τῆς μουσικῆς σύγγραμμά του¹⁾. Ὁ 23ετής Wil. ἐθεώρησε τὸ περιεχόμενον τοῦ βιβλίου τούτου ὡς προσβολὴν κατὰ τῶν ἱστορικῶν γεγονότων καὶ κατὰ τοῦ ἐπιστημονικοῦ τῆς φιλολογίας πνεύματος καὶ ἀντεπεξῆλθε κατ' αὐτοῦ (*Zukunftphilologie*, 1872). Πρὸς τὸν Nietzsche ἠτένιζον ἤδη ἀπὸ τῶν ἐτῶν τῆς γυμνασιακῆς μαθητείας των ὅλοι οἱ συμμαθηταὶ του ὡς πρὸς τι ἀσύνηθες ὅλως καὶ ἐκτακτον. Ἦτο λοιπὸν δυνατὸν νὰ θεωρηθῆ τότε ἀφέλεια τοῦ Wil. τὸ τόλμημα τοῦτο, ἀφοῦ μάλιστα ἐν τέλει παρώτρυνε τὸν Nietzsche νὰ κατέλθῃ ἐκ τῆς διδακτικῆς ἑδρας του καὶ νὰ ἐγκαταλείψῃ καὶ φιλολογίαν καὶ γενικῶς πᾶσαν ἐπιστήμην. Παραδόξως τοῦτο καὶ ἔγινε μετὰ ταῦτα, ἐξ ὅλως ἄλλων αἰτίων, ἢ ἐπίθεσις δὲ αὕτη τοῦ Wil. ἐγένετο εἰς αὐτὸν αἰτία ἀντιπαθείας καὶ μίσους ἐκ μέρους πολλῶν. Σήμερον ὁμολογεῖται πλέον, ὅτι ὁ Nietzsche μὲ τὴν προσπάθειάν του νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν Ἑλληνικὴν τραγωδίαν ἐκ τῶν μυχιαιτάτων ἀδύτων τῆς Ἑλληνικῆς ψυχῆς, ἔθεσε προφητικῶς πολλὰ εἰς τὴν φιλολογίαν προβλήματα καὶ ἔδειξεν εἰς αὐτὴν νέους δρόμους. Ὁ θέλων μάλιστα νὰ κατανοήσῃ τὴν τάσιν ἐκείνην τοῦ Nietzsche πρὸς τὴν τοιαύτην ἐρμηνείαν θέον νὰ ἔχη ὑπ' ὄψιν καὶ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Schopenhauer, ἣτις ἐπ' αὐτὸν βαθέως ἐπέδρασε (καθὼς αὕτη ὑπῆρξεν ἐν τῶν στηριγμάτων καὶ τῆς Βαγνερείου μουσικῆς).

Νεαρώτατος, 24 ἐτῶν, ἦλθεν ὁ Wil. εἰς Ἰταλίαν (κατ' Αὐγούστον 1872) καὶ ἐπεδόθη ἀμέσως εἰς τὴν σπουδὴν τῆς τέχνης, καὶ ἰδίᾳ τῆς Ζωγραφικῆς, εἶτα δὲ καὶ τῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Ἐπιγραφικῆς. Παρὰ ταῦτα ἔμως ἠσχολεῖτο καὶ εἰς ἀντιβολὰς κωδίκων κυρίως τοῦ Εὐριπίδου, ἀλλὰ καὶ ἄλλων συγγραφέων²⁾ καὶ ὑπέδειξεν ἀντιβολὰς καὶ ἐκδόσεις ἄλλων

¹⁾ Σύντομον ἀνάλυσιν τοῦ ἔργου διδαι ὁ Wil. εἰς τὰ Ἀπομνημονοειμνάτα του σελ. 129 ἐξ.

²⁾ Φαίνεται καὶ τῶν Ἠθικῶν τοῦ Πλουτάρχου, Ἀπομν. σελ. 36, τῇ παρακλήσει τοῦ Hercher, διό ἴσως καὶ ἡ κρίσις καὶ ἔρις αὐτοῦ βραδύτερον πρὸς τὸν Γρηγ. Βερναρδάκην (περὶ οὗ βλ. κατωτέρω).

συγγραφέων και εἰς φίλους του. Ἐννέα μῆνας μετὰ τὴν ἐν Ἰταλίᾳ διαμονὴν του ἦλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα (Μάρτ. 1873), ἔνθα διέμεινε μέχρι τοῦ Μαΐου, τρεῖς περίπου μῆνας, εἶτα δ' ἐπέστρεψε πάλιν εἰς Ἰταλίαν. Ἐν τῇ Ἀλτεῖ τῆς Ὀλυμπίας, διηγεῖται, ὅτι ἔβρισκον μακαρίως οἱ χεῖροι, ὀλίγα τινὰ ἴχνη τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς ἐφαίνοντο, καὶ ἐν Δελφοῖς ἔβλεπέ τις μόνον σποραδικὰ λείψανα τῶν ἀρχαίων ὑπερέχοντα τοῦ ἐδάφους. Ὁ φραγκικὸς πύργος ἐπὶ τῶν Προπυλαίων τῆς Ἀκροπόλεως διετηρεῖτο ἀκόμη, ἄτακτος δὲ σειρὰ μαρμάρων, ἐν οἷς καὶ αὐτὸς ὁ Μοσχοφόρος, ἔκειντο ἐπὶ τοῦ ἐδάφους αὐτῆς. Ἐν Ἐλευσίνι δὲν ὑπῆρχέ τι θεᾶς ἄξιον, τὴν αὐστηράν δὲ ἰσχυρότητα τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου ἀπέλαυσε (συγχρόνως ὅμως, λέγει, ἔβλεπε καὶ τὴν στενότητά του) ἐκ τῆς κορυφῆς τῆς Πεντέλης, μετὰ τὸν Ὀλυμπον, τὴν Δίρφυν, τὸν Παρνασσόν, τὰς ὄροσειράς τῆς Πελοποννήσου καὶ μετὰ τοὺς κόλπους καὶ νήσους τοῦ Αἰγαίου πελάγους. Τὴν Πελοπόννησον περιῆλθε τότε κατ' εὐτυχῆ σύμπτωσιν ὁμοῦ μετὰ τοῦ Πρωγκιπος Διαδόχου τοῦ Σάξ - Μάϊνιγγεν Βερνάρδου, τοῦ μετὰ ταῦτα φιλέλληνας καὶ λογίου ἀνδρός, εἰς ὃν ὁ Köchly εἶχεν ἐνσταλάξει ἐνωρὶς τὴν ἀγάπην πρὸς τὴν Ἑλλάδα¹⁾. Περιῆλθε τὰς Θήβας, (ἐγίνετο, λέγει, τότε ἐκεῖ ἡ ἀρχὴ ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου) καὶ ἄλλα τινὰ μέρη τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, καὶ εἶτα ἀνεχώρησεν εἰς Ἰταλίαν διὰ Κερκύρας «μετὰ τὴν ἐξυψοῦσάν με (ὡς λέγει) πεποίθησιν («erhebende Überzeugung») ὅτι θὰ δύναμαι νὰ ἐννοῶ τὴν τε Ἑλληνικὴν ἱστορίαν καὶ τοὺς Ἕλληνας καὶ πρὸ παντὸς τοὺς θεοὺς των».

Τῷ 1874 ἐγένετο ὑφηγητὴς ἐν Βερολίνῳ, προτιμήσας τὸ Πανεπιστήμιον τοῦτο καὶ δι' ἄλλους λόγους καὶ διὰ τὸν Mommsen, μετὰ τὸν ὁποῖον εἶχεν ἤδη γνωρισθῆ καὶ σχετισθῆ ἐν Ἰταλίᾳ. Ὁ Mommsen καὶ κατὰ δεύτερον λόγον ὁ Welcker εἶναι ἴσως οἱ κυριώτατοι τῶν φιλολόγων, οἱ ὁποῖοι ἔσχον ροπὴν σπουδαίαν ἐπὶ τὴν πνευματικὴν καὶ ἐπιστημονικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ Wil. Δι' αὐτὸν ὑπῆρξεν ὁ Mommsen ὁ πρὸς τὴν ἐπιστήμην ὁδηγὸς καὶ κατευθυντὴς, ἃν καὶ οὐδέποτε παρ' αὐτῷ ἐμαθήτευσεν. Ὁ ἴδιος διηγεῖται ὅτι, ὅτε τὸ πρῶτον (1871) ἐπανελθὼν ἐκ τοῦ πολέμου ἐπεσκέφθη αὐτόν, ἔλαθεν ἐντύπωσιν, ἣτις ἦρεν αὐτόν εἰς τὰ ὕψη, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ κατεπίεζε («ein erhebender und niederdrückender Eindruck zugleich»), ὁμοίαν πρὸς τὴν ἐντύπωσιν ἀνθρώπου ἀνερχομένου εἰς τὰ ὕψη ὄρους ἐκ κοιλάδος. Βραδύτερον ἔγινε καὶ

¹⁾ Τὴν νεωτέραν ἡμῶν γλῶσσαν ἔμαθεν ὁ Πρωγκιψ βραδύτερον, ὡμίλει δὲ καὶ ἔγραφε αὐτὴν σχεδὸν ἀπαιστωσ.

γαμβρός αὐτοῦ (1876). Παρὰ τοῦ μεγάλου ἱστορικοῦ ἐδιδάχθη νὰ ἀντιλαμβάνεται τὴν ἱστορίαν λαοῦ τινος ἐν ζωηρᾷ συνδέσει ὄλων τῶν ζωντανῶν αὐτῆς παραγόντων, νὰ διαβλέπη τὸ Κράτος ἐν τῇ νομικῇ αὐτοῦ βάσει, ἐν τῇ ἀλληλεπιδράσει λαοῦ καὶ ἀρχηγοῦ, περιβάλλοντος καὶ προσωπικότητος, καὶ ἐν τῷ σμικρῷ νὰ συλλαμβάνη τὸ μέγα, ἐν τοῖς καθ' ἕκαστον τὸ πᾶν. Τὸ Κράτος δὲν εἶναι μόνον ἡ προστατευτικὴ τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων μορφή, ἀλλὰ καὶ ἡ κοιτὶς ὄλων τῶν ἐθνικῶν τοῦ λαοῦ ἐκδηλώσεων ἐν τῇ ποιήσει, τῇ φιλοσοφίᾳ, τῇ τέχνῃ. Ἡ φιλολογία τοῦ ἦτο ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ παρέμεινε φιλόλογος, φιλολογώτατος μάλιστα, διότι ἐφρόνει ὅτι ἐν τῇ γλώσσῃ ἀντικατοπτρίζεται καθαρῶτα ἡ οὐσία ἢ τὸ εἶναι λαοῦ τινος. Περαιτέρω ἐδιδάχθη ὁ Wil. παρὰ τοῦ Μόμμσεν τὴν ἀμέριστον ἀφωσίωσιν εἰς τὰ ἔργα καὶ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἐπιστήμης, οἰκιδήποτε καὶ ἂν ἦσαν αὐταί, τὴν διοργάνωσιν ἐπιστημονικῶν ἐργασιῶν, ὧν ἡ ἐκτέλεσις θὰ ἀπήτει πολλὰς γενεὰς ἐπιστημόνων. Οὐδὲν διαφέρει ἂν ἡ ψυχὴ τοῦ Wil. δὲν ἀφωσιώθη εἰς τοὺς Ρωμαίους ἀλλ' εἰς τοὺς Ἕλληνας, τῶν ὁποίων ἡ ποίησις ἐπλήρωσε τὸ πλεῖστον μέρος τῆς ζωῆς του. Αἱ ἀρχαὶ ἦτο δυνατόν δι' ἀμφοτέρα νὰ μείνουν αἱ αὐταί. Ἡ ἐν Βερολίνῳ ὑφηγεία του διήρκεσε μόλις ἐν καὶ ἡμισυ ἔτος, μεθ' ὃ ὑπερπηδῶν τὴν ἱεραρχικὴν βαθμίδα τοῦ ἐκτάκτου καθηγητοῦ ἦλθε τακτικὸς καθηγητὴς εἰς Greifswald εἰκοσιεπταετῆς μόλις ὧν. Τὰ ἑπτὰ ἔτη τῆς ἐκεῖ διαμονῆς του ἦσαν μὲν ἔτη μελέτης, προπαρασκευῆς καὶ ἐμβαθύνσεως εἰς τὴν ἐπιστήμην, ἀλλ' ἐσημείωσαν καὶ γενικώτερον σταθμὸν φήμης ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ Πανεπιστημίου τούτου. Ἐν Greifswald ἐξέδωκε τὸ πρῶτον τὸν *Καλλίμαχον* (1882), ἓ ὁποῖος εἶτα τετράκις ἐπανεξεδόθη. Ἡ ἀσχολία του αὐτὴ μὲ τοὺς ποιητὰς τῶν Ἑλληνιστικῶν χρόνων κορυφοῦται εἰς τὸ πολὺ βραδύτερον (1924) ἐκδοθὲν δίτομον ἔργον του «*Hellenistische Dichtung in der Zeit des Kallimachos*» (ἴδ. κατ). Τὸ Πάσχα τοῦ 1883 ἦλθεν εἰς Γοτίγγην, ἐνθα διέμεινε δεκατέσσαρα ὀλόκληρα ἔτη, μέχρι τοῦ 1897, τὰ ἀκμαιότατα καὶ κατ' αὐτὸν «τὰ εὐτυχέστατα» ἔτη τῆς ζωῆς καὶ δράσεώς του. Εἶχεν ἐκεῖ στενὸν φίλον καὶ συνάδελφον, γνώριμον ἐξ Ἰταλίας, τὸν περίφημον Λατινιστὴν Φρειδερίκον Leo. Ἐκ τῆς πόλεως ταύτης ἐξέδωκε σπουδαιότατα ἔργα. Ἀναφέρω τινὰ μόνον ἐξ αὐτῶν. Ἀνετύπωσε τὸν Ἡρακλέα τοῦ Εὐριπίδου (εἰς δύο τόμους, 1889) μετ' εἰσαγωγῆς μακρᾶς εἰς τὴν Ἑλληνικὴν τραγωδίαν (ἐν Greifswald εἶχεν ἐκδώσει αὐτὸν τὸ πρῶτον 1879 «als Manuskript gedruckt», μὲ ἀφιέρωσιν εἰς τὸν Mommsen). Ἡ ἐκτενὴς αὕτη ἐκδοσις τοῦ Εὐριπιδείου δράματος, δύναται τις νὰ εἴπη, ἀπετέλεσε

σταθμὸν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς σημερινῆς κλασσικῆς φιλολογίας καὶ πρόκει-
ται ὡς ὑπόδειγμα φιλολογικῆς ἐκδόσεως. Ἐξετάζεται ὁ βίος καὶ ἡ προ-
σωπικότης τοῦ Εὐριπίδου, τὸ τί εἶναι Ἄττικὴ τραγωδία, ἐκτίθεται ἡ
ἱστορία τῆς παραδόσεως καὶ ἀντιλήψεώς της, διερευνᾶται ὁ περὶ Ἡρα-
κλέους μῦθος καὶ ἐρμηνεύεται (μετὰ προηγηθεῖσαν κριτικὴν ἀνακρίθαρ-
σιν) τὸ κείμενον ἐν μεταφράσει, πρὸς δὲ καὶ μετρικῶς καὶ πραγματι-
κῶς. Ἰδιαιτέρως τὰ τῆς τραγωδίας ἐξετάζονται καὶ διαλευκαίνονται οὕ-
τως, ὥστε αἰσθάνεται τις τὸ δρᾶμα νὰ ζωογονῆται καὶ οἶονεὶ νὰ παρι-
στάνεται πρὸ τῶν ὀμμάτων τοῦ ἀναγνώστου του. Προκειμένου περὶ τῆς
Ἑλλην. τραγωδίας, θέτει τὸ ἐρώτημα: τί εἶναι Ἄττικὴ τραγωδία καὶ
πῶς παρίστατο αὕτη, καὶ τί ἠδύναντο εἰ Ἀθηναῖοι τοῦ 5ου αἰῶνος νὰ
ἀκούσωσι καὶ πῶς νὰ αἰσθάνωσι τοῦτο τὸ ὅποιον ἤκουον; Πολὺ βραδύ-
τερον ἐξέδωκε καὶ τὸν Ἴωνα (1926) τοῦ Εὐριπίδου, ἀλλ' εἶναι ἤδη
τὰ ἔτη τοῦ γέροντος, ὅστις σπεύδει πρὸς τὸ τέλος τῆς ἀθλήσεώς του.
Μετὰ τὸν Ἡρακλέα τοῦ Εὐριπίδου ἐξέδωκε καὶ αὐτὸς (1891) τὴν Ἀρι-
στοτέλους Ἀθηναίων Πολιτείαν, τὸ νέον μέγα πρόσκτημα τῆς Ἑλλην.
φιλολογίας, ἐν συνεργασίᾳ μὲ τὸν φίλον του G. Kaibel, εἶτα τὸν
Ἰππόλυτον τοῦ Εὐριπίδου (1891), ὃν προσεφώνησεν εἰς τοὺς νῦν πα-
λαιμάχους ἀρχαιολόγους Γουλιέλμον Dörpfeld καὶ Παῦλον Wolters.
Ἐν τῇ εἰσαγωγῇ του ἀνακινεῖ τὸ ζήτημα τί εἶναι μετάφρασις (was ist
übersetzen?)¹⁾. Παρέσχεν οὕτως ἀφορμὴν εἰς μακρὰς συζητήσεις καὶ
εἰς πολλὰ ἄρθρα, καὶ εἰς βιβλία ἕλα, ἡ δὲ συζήτησις περὶ τοῦ ἐπιμά-
χου τούτου προβλήματος ἐξακολουθεῖ ἀκόμη, ἀφοῦ ἄλλως τε πρόκειται
περὶ θέματος γονίμου εἰς πολλὰς ἀπόψεις. Εἰς τὰ ἔργα ταῦτα τῆς Γο-
τίγγης περιλαμβάνεται καὶ τὸ δίτομον ἐκτενὲς ἔργον τοῦ *Aristoteles*
und Athen (1893), τὸ ὅποιον ἔλαβεν ἀφορμὴν ἐκ τῆς ἀνακαλύψεως τῆς
Ἀθηναίων Πολιτείας τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τὸ ὅποιον ἐθεμελίωσε πλέον
ἐριστικῶς τὴν φήμην του ὡς μεγάλου φιλολόγου. Αἱ *Homeriche Un-*
tersuchungen (Ὀμηρικαὶ Ἔρευναι, 1884) προανήγγελλον ἤδη ταύτην.
Ἐν ταύταις ἐπιχειρεῖ τὴν ἔρευναν μεγάλων προβλημάτων τῆς ἀρχαϊκῆς
ποιήσεως ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν προηγηθεῖσαν περὶ ταύτης ἐργασίαν τοῦ
Kirchhoff διὰ τὴν Ὀδύσειαν. Τὰς γνώμας τοῦ Kirchhoff παραλαμ-
βάνει καὶ αὐτὸς καὶ ἐν πολλοῖς διορθώνει καὶ περαιτέρω προάγει. Εἰς
τὸν Ὀμηρον ἐπανέρχεται διαρκούντος τοῦ παγκοσμίου πολέμου διὰ τοῦ

¹⁾ Τὴν πραγματικὴν ταύτην ἀνετύπωσε βραδύτερον καὶ εἰς τοὺς λόγους καὶ
Ἄρθρα του.

περί Ἰλιάδος καὶ τοῦ Ὀμήρου βιβλίου του (1916) καὶ πολὺ βραδύτερον (1927) ἐξετάζει τὰ προβλήματα τῆς Ὀδυσσεΐας (ὁ Νόστος τοῦ Ὀδυσσεύως *die Heimkehr des Odysseus*) μὲ τὴν μακρὰν πλέον πείραντοῦ Ὀμηριστοῦ καὶ ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὰς γνώμας τοῦ Ed. Schwartz. Μεγάλη γενικῶς ὑπῆρξεν ἡ προσπάθειά του ἵνα ἀνεύρη παρ' Ὀμήρω, ἐν τε τῇ Ἰλιάδι καὶ ἐν τῇ Ὀδυσσεΐᾳ, τὰς συγκολλητικὰς ραφὰς καὶ τὰς σχισμάς, δι' ὧν ἦτο δυνατόν νὰ διαχωρίσῃ τις καὶ διακρίνῃ τὰ μεγάλα ἀρχικὰ ποιήματα, τὰ ὁποῖα εἶτα συνεπλέχθησαν καὶ συνεχωνεύθησαν εἰς ἓν ὅλον ποίημα. Εἰς τὴν ἐργασίαν του ταύτην προέβη παραμερίζων ἀνηλεῶς διὰ μεθοδικῆς κριτικῆς πάντα τὰ ἐπιπροσθούντα ἀρχαῖα ἐμπόδια ἐκ μαρτυριῶν καὶ ἐκ τῆς παραδόσεως.

Ὀλίγον πρὶν ἔλθῃ εἰς Βερολίνον ἐξέδωκε (1896) τὴν μετάφρασιν τῶν Χοηφόρων τοῦ Αἰσχύλου (προσφωνεῖται τῷ Carl Bardt «τῆς ἐπὶ Καπέτωλίῳ συνεφηθείας μνήμα»). Εἶναι ὁ ποιητῆς οὗ τὸ κείμενον ἐξέδωκε εἰς μνημειώδη φιλολογικὴν καὶ κριτικὴν ἔκδοσιν (μεγάλην 1914, ἢ μικρὰ 1915), πρὸς δὲ τούτοις καὶ *Interpretationen* (ἐρμηνείας) αὐτοῦ. Ὁ ἐρμηνευτῆς ἐνὸς καλλιτεχνήματος (λέγει ἐκεῖ ἐν τῷ προλόγῳ) ἔχει νὰ ἐρμηνεύσῃ κατὰ περισσότερον ἀπὸ τὰς λέξεις καὶ προτάσεις τοῦ κειμένου· πρέπει νὰ βλέπῃ τὸ δάσος καὶ τὰ καθ' ἕκαστον δένδρον, πρέπει νὰ αἰσθάνεται («nachfühlen») τὸν ποιητὴν, νὰ θεωρῇ τὸ τε ἔργον καὶ τὸν συγγραφέα ὡς τι ζωντανόν, καὶ νὰ διδάσκῃ καὶ τοὺς ἄλλους τοῦτο, καὶ πρέπει μάλιστα νὰ προχωρῇ καὶ ἀκόμη περισσότερον, πρέπει ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ὡς ζωντανόν αἰσθάνεται νὰ εἶναι εἰς θέσιν καὶ νὰ το κρίνῃ. Ὁ Αἰσχύλος εἶναι ὁ μόνος τῶν μεγάλων τραγικῶν, οὗ δλόκληρον τὸ κείμενον ἐπεξεργάσθη. Ὡς κύριόν του ἔργον κατὰ τὴν κριτικὴν ταύτην ἐργασίαν ἐπὶ τοῦ Αἰσχυλείου κειμένου θεωρεῖ νὰ καταρρίψῃ τὸ δόγμα τοῦ Cobet καὶ Dindorf ¹⁾ ὅτι ὁ Μεδίκειος κώδιξ εἶνε ἡ μόνη πηγὴ τῶν Αἰσχυλείων χειρογράφων μας, καὶ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι παρὰ τὸν M ἔχομεν καὶ ἄλλην ἐπίσης σπουδαίαν παράδοσιν τοῦ κειμένου.

Ἄκων, διηγεῖται ὁ ἴδιος, καὶ μετὰ πολλοὺς δισταγμοὺς ἦλθεν εἰς Βερολίνον. Μετὰ τοῦ H. Diels ἱδρυσεν ἐκεῖ μοναδικὸν διὰ φιλολογικὰς σπουδὰς ἱδρυμα, τὸ Institut für Altertumskunde. Ἐπὶ 35 ἔτη ἔζησε καὶ ἔδρασεν ἐν Βερολίνῳ, ἀνεγνωρισμένος καὶ πανίσχυρος πλέον ὁδηγὸς ἐν τῇ ἐπιστήμῃ, ἐπιφανέστατον μέλος τῆς πνευματικῆς καὶ

¹⁾ «Interim evanuit coniciendi fiducia, deferbuit cultus unicus archetypi; etiam in Aeschyle diffidere imperiis Cobetianis coeptum est.

πολιτικῆς κοινωνίας τῆς μεγάλης πόλεως, ὅπως ἦτο καὶ ὁ ἕτερος τῶν Διοσκούρων τούτων ὁ Harnack. Μὲ τὴν εἰς Βερολίνον μετοίκησιν ἀρχίζει νέα ἐποχὴ συγγραφικῆς καὶ διδακτικῆς δράσεως μοναδικῆς εἰς τὰ χρονικὰ τῆς κλασσικῆς φιλολογίας. Ἐπὶ 20 εἰρηνικὰ ἔτη ἐδίδασκε καὶ συνέγραφε πλεῖστα ἔργα ζῶν καὶ ὄντων ἐν τῷ πρωτοφανεῖ μεγαλείῳ τῆς πατρίδος του. Ζητεῖ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἐν Βερολίνῳ παρουσίας του νὰ γνωρισθῆ καὶ ἐδραιωθῆ εἰς τὸ νέον περιβάλλον του. Ἀπὸ τῆς ἀφίξεώς του μέχρι τῆς ἐκρήξεως τοῦ μεγάλου πολέμου ἐκδίδει σπανιώτερον συγγραφεῖς (ἐξέδωκε μόνον τοὺς Βουκολικοὺς καὶ τὸν Καλλίμαχον), συγγράφει μᾶλλον γενικώτερα καὶ ἱστορικώτερα ἔργα περὶ τῆς Ἑλληνικῆς φιλολογίας, ὡς βλέπει τις καιωτέρω. Τὴν Textgeschichte τῶν Ἑλλήνων λυρικῶν ἐκδίδει ἀκόμη (1900) εἰς τὰς πραγματείας τῆς ἐν Γοτίγγῃ Ἀκαδημίας. Ἀλλὰ σιγά-σιγά ἀφιερώνεται εἰς τὰ ἔργα τῆς Πρωσικῆς Ἀκαδημίας, γίνεται εἰς τῶν κυριωτάτων ὑποστηρικτῶν καὶ ὁδηγῶν τοῦ Corpus τῶν Ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν καὶ τῆς ἐκδόσεως τῶν Ἑλλήνων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν Ἑλλήνων ἱατρῶν. Τὸ κῦρος του, τὸ πρακτικόν του βλέμμα, ὁ αὐστηρὸς Πρωσικὸς χαρακτήρ του καὶ ἡ ἄκρα δραστηριότης του προάγει τὴν πολλαπλὴν δράσιν τῆς Ἀκαδημίας. Τὰς ἐπιχειρήσεις αὐτῆς ὑπεστήριξε καὶ μετὰ τὸν Boeckh, Mommsen καὶ τοὺς πρὸ αὐτῶν Leibniz καὶ ἀδελφοὺς Humboldt, εἶναι ἀναντιρρήτως εἰς τῶν ἐνεργητικωτάτων καὶ ἐπιβλητικωτάτων ἐταίρων τῆς Ἀκαδημίας, οὐδαμῶς φεισθεὶς χρόνου ἵνα συντρέχη διὰ τῆς πείρας, συμβουλῆς καὶ κύρους του πᾶσαν ὀρθὴν ἐπιστημονικὴν ἐπιχείρησιν. Εἶναι οἱ χρόνοι καθ' οὓς καταπολεμεῖται τὸ κλασσικὸν Γυμνάσιον. Συγκροτεῖται ἡ περίφημος Schulkonferenz τοῦ 1890. Ὁ πρὸ ὀλίγου ἀναβὰς τὸν θρόνον Γερμανὸς Αὐτοκράτωρ θέλει νὰ ἐκπαιδεύσῃ Γερμανοὺς μαθητὰς καὶ ἔχει Ἑλληνας καὶ Ῥωμαίους¹⁾. Ὁ Wil. ὑπερέμαχησε μετὰ τοῦ Harnack εὐθαρσῶς τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ Γυμνασίου, καὶ καθ' ὅλου εἶπεῖν ἔλαβεν ἐνεργότατον μέρος εἰς τοὺς μετὰ ταῦτα ὑπὲρ τοῦ Γυμνασίου ἁγῶνας. Ἐζήτησε νὰ σώσῃ αὐτὸ καταδεικνύων κυρίως τὴν ἱστορικὴν ἐξάρτησιν τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ ἐκ τοῦ ἀρχαίου, τὴν κατανόησιν ἄρα αὐτοῦ μόνον ἐκ τῆς γνώσεως τοῦ ἀρχαίου. Ἡ ἱστορία, διεκήρυξε, παντὸς πεπολιτισμένου ἔθνους ἀρχεται ἀπὸ τῆς κλασσικῆς Ἀρχαιότητος. Τὰ σχολικὰ προγράμματα, ἅτινα ἐπηκολούθησαν τὴν σχολι-

¹⁾ Περὶ. Verhandlungen über Fragen des höheren Unterrichts (Berlin 4. bis 17. Dezember 1890). Ἐν Βερολίνῳ 1891 σελ. 72.

κὴν ταύτην διάσκεψιν (Schulkonferenz) τοῦ 1890, ἐξεδόθησαν τῷ 1892, δὲν ηὐχαρίστησαν ὅμως καμμίαν τῶν ἐν τῇ σχολικῇ ἔριδι διαμαχομένων μερίδων. Ὁ Wil. κρίνει τὰ κατ' αὐτὴν ἐν τῷ ἐν Γοτίγγη πρυτανικῷ του λόγῳ (*Philologie und Schulreform*, Göttinger Prorektorsrede vom 1. Juni 1892 ἴδ. *Reden und Vorträge* του). Εἰς τὴν νέαν σχολικὴν διάσκεψιν τοῦ 1900¹⁾ ἐξεφώνησεν ὁ Wil. λόγον, ὅστις δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς τὸ ὑψιστόν σημεῖον αὐτῆς. «Ὁ Neuhumanismus (εἶπε) καὶ τὸ νεοανθρωπιστικὸν Γυμνάσιον, ἐν ᾗ μορφῇ πρὸ 100 ἐτῶν ἐγεννήθησαν, ἦσαν οὐσιωδῶς αἰσθητικῆς (καλλαισθητικῆς) φύσεως. Ἡ Γυμνασιακὴ ἀγωγή ἦτο ἀγωγή καλλαισθησίας. Ἡ ἀνάγνωσις τῶν ποιητῶν ἦτο τὸ πᾶν, ἡ φιλοσοφία καὶ αὐτὴ ἡ ἱστορία ἐμειονέκτου. Οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνας, καθὼς καὶ ἡ τέχνη των ἀνεγνωρίσθησαν παρὰ πᾶσαν ἱστορικὴν ἐξέτασιν ὡς ἐνέχοντες ὑψηλὸν τι καὶ γενικῶς ἀνθρώπινον μεγαλεῖον. Ἀλλὰ οἱ χρόνοι καὶ αἱ ἀντιλήψεις ἤλλαξαν. Ἡ Ἀρχαιότης ὡς ἐνόηθη καὶ ἰδεῶδες παρῆλθεν. Ἄς ἐπιτραπῇ νὰ εἴπωμεν ὅτι αὐτὴ αὕτη ἡ ἐπιστήμη κατέστρεψε τὴν πίστιν ταύτην καὶ ὡς πρὸς τὴν τέχνην καὶ ὡς πρὸς τὰ πράγματα. Ἐναντὶ τῆς αἰσθητικῆς ἦλθεν ἡ ἱστορικὴ τῶν πραγμάτων ἐπισκόπησις. Σήμερον φροντίζομεν πρὸ παντὸς νὰ ἐξετάζωμεν τὸν Ἑλληνισμὸν οὐχὶ αἰσθητικῶς ἀλλ' ἱστορικῶς, ἐν χρονικῇ περιόδῳ τοῦ παγκοσμίου πολιτισμοῦ διαρκεσάση μίαν καὶ ἡμίσειαν χιλιετηρίδα, περίδῳ, ἣτις ἀποτελεῖ τὴν βᾶσιν καὶ τὸν τύπον τοῦ σημερινοῦ πολιτισμοῦ μας. Ὁ ἰδικὸς μας πολιτισμὸς δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ μόνον ἐκ τῆς σχέσεως ταύτης, καθὼς ὁ Διαμαρτυρόμενος Χριστιανισμὸς δὲν δύναται νὰ διατηρηθῇ ἐὰν ἡ Νέα Διαθήκη γίνεται καταληπτὴ μόνον ὑπὸ τῶν καθηγητῶν τῆς Θεολογίας». Καὶ ἐπάγεται «ἐξ ὧν τῶν μερῶν τοῦ ἡμετέρου διανοεῖσθαι ὁδηγοῦσι νήματα αὐτοῦ εἰς τὴν Ἑλλάδα. Μόνον ἡ διδασκαλία τῆς Ἑλληνικῆς δύναται νὰ παρασκευάσῃ καὶ παράσχῃ τὴν ἱστορικὴν ἐκείνην ἀντίληψιν, ἣτις τὸν ἀνθρώπινον βίον ἐννοεῖ ὡς τι ὀργανικὸν πλάσμα, τὸν δὲ πολιτισμὸν οὐχὶ ὡς τι κατασκευασθὲν ἀλλ' ὡς τι ἐξελιχθὲν, καὶ δύνανται οἱ μαθηταὶ νὰ κοιτανοῶσι κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον τὰς αἰωνίους καὶ ἀπλᾶς μορφὰς τῆς φύσεως καὶ τῆς κοινωνίας. Τὸ ἔργον τῆς διδασκαλίας Ἑλληνικῶν ἀποκτιᾷ λοιπὸν κεντρικὴν καὶ γενι-

¹⁾ Πρὸβλ. τὸν ἐναρκτήριόν μου λόγον τῇ 12 Νοεμβρίου 1925 περὶ τῶν «Μεταλλαγῶν τοῦ σκοποῦ τῆς Ἑλληνικῆς Φιλολογίας κατὰ τὴν τελευταίαν ἑκατονταετηρίδα» ἐν Ἀθήναις 1926 σελ. 23 (ἐν στίχῳ 8ῳ γραπτέον 1900).

κὴν σημασίαν, ἂν καὶ ὑπὸ διάφορον ἢ πρότερον ἔννοιαν»¹⁾. Συγχρό-
 νως πρὸς τοὺς ἀγῶνας ὑπὲρ ἢ κατὰ τοῦ Γυμνασίου ἀνεφάνη καὶ τάσις
 τις ἣτις πάντα Historismus καὶ Intellektualismus ἀπορρίπτουσα ἐζήτη-
 θεορυθωδῶς ἵνα αἱ αἰώνια ἀξίαι τῆς Ἀρχαιότητος καταστῶσι καὶ δι' ἡμᾶς
 καρποφόροι καὶ ὠφέλιμοι καὶ αἱ δημιουργικαὶ αὐτῆς δυνάμεις προσε-
 νεχθῶσι καὶ εἰς τὸν ἡμέτερον πολιτισμὸν καὶ γονιμοποιήσωσιν αὐτόν.
 Σήμερον ἔχομεν πολλὰς ἐκ τῆς κινήσεως ταύτης ἀφορμὰς ἐρεῦνης καὶ
 νέα θέματα καὶ καθήκοντα· ταῦτα πάντα συνδυάζονται τῶρα πρὸς τὴν
 ὑπὸ τοῦ Wil. δοθεῖσαν εὐρύτητα τῶν φιλολογικῶν μελετῶν, πρὸς τὴν
 μεθόδόν του, ἣτις δὲν ἀποκλείει καὶ τινὰ ἐνόρασιν, χάρισμα τῆς Φύ-
 σεως, προαπαιτεῖ δὲ ὡς βάσεις τὴν ἀκριβῆ γνῶσιν τῆς γλώσσης καὶ
 τὴν ἀκρίβειαν τῆς ἐρμηνείας. Κατὰ τὰ μακρὰ εἶτα καὶ θλιβερὰ ἔτη
 τοῦ παγκοσμίου πολέμου ἐζήτησε, ὡς φαίνεται, παρηγορίαν καὶ ψυχικὴν
 ἀναψυχὴν κυρίως παρὰ τῷ Πλάτῳ. Καρπὸς τῶν μελετῶν του τούτων
 εἶναι τὸ μνημειῶδες δίτομον ἔργον του περὶ τοῦ Πλάτωνος (1919) τὸ
 ὁποῖον μόλις ἐκδοθὲν ἀνετυπώθη μετὰ ἓν ἔτος εἰς δευτέραν ἐκδοσιν.
 Δὲν ἀσχολεῖται ἐν αὐτῷ ὁ Wil. εἰς τὸ νὰ ἀναπαραστήσῃ κατ' ἴδιον
 τρόπον σύστημά τι τοῦ Πλάτωνος (ἕκαστος λέγει κατασκευάζει δι' ἑαυτὸν
 τὸν Πλάτωνα τοῦ) καὶ οὔτε ὡς λέγει καὶ ὁ ἴδιος θέλει νὰ ἀσχοληθῇ με-
 τὰ φιλοσοφικὰ διανοήματα τοῦ Πλάτωνος, ὅσον μετὰ τὰ φιλολογικὰ καὶ
 λογοτεχνικά του κατορθώματα· ἀλλὰ τοῦτο εἶναι μόνον μετριόφρων
 ἀντίληψις τοῦ ἀπότοκος ἴσως τῶν ἐκ τοῦ πολέμου συναισθημάτων αὐτοῦ
 (διὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν μετὰ τὸ 1914 ἔργων τοῦ ἀνδρὸς μέχρι σχεδὸν
 τοῦ θανάτου του πρέπει ἀπαραιτήτως νὰ λαμβάνῃ τις πάντοτε καὶ τὸν
 συναισθηματικὸν τοῦτον παράγοντα ὑπ' ὄψιν), διότι ἐν τῷ μεγαλειώδει
 τούτῳ ἔργῳ δὲν δίδεται μόνον ἀνάλυσις καὶ πολλαχῶς ἐρμηνεία καὶ
 διόρθωσις τοῦ Πλατωνικοῦ κειμένου, ἀλλὰ γίνεται ἐν τε τῷ κυρίως βι-
 βλίῳ καὶ ἐν τοῖς παραρτήμασιν αὐτοῦ συχνότατα ἐπισκόπησις καὶ τῶν
 Πλατωνικῶν καὶ τῶν ἄλλων φιλοσοφημάτων τῶν χρόνων ἐκείνων, καὶ
 ὅλων τῶν ἀπόψεων ἃς παρέχει τὸ περίφημον Πλατωνικὸν ζήτημα τῆς
 κατατάξεως τῶν Πλατωνικῶν διαλόγων. Ὡστε καὶ δι' αὐτὸν ἰσχύει τὸ
 τοῦ Σενέκα philosophia facta est quae fuerat philologia. Τὸν
 Πλάτωνα ἐζήτησε νὰ κατανοήσῃ διὰ μελέτης τῆς τότε ὑπαρχούσης ἐν
 Ἀθήναις ἱστορικῆς καταστάσεως, ἣς ἄνευ ἢ ὀρθῆ κατανόησός του ὡς

¹⁾ Ἰδὲ Fr. Paulsen, Geschichte des gelehrten Unterrichts 3η ἐκδ. ὑπὸ
 R. Lehmann τόμ. β' (ἐν Βερολίῳ 1921) σελ. 742—754.

λογοτεχνικοῦ συγγραφέως δὲν εἶναι δυνατὴ. Οὐδὲν γνωρίζομεν οὐδὲ ἀνευρίσκομεν ἐν τοῖς συγγράμμασί του περὶ ἰδιαιτέρων αὐτοῦ φιλοσοφικῶν μελετῶν καὶ ἰδιαιτέρας κλίσεως αὐτοῦ πρὸς φιλοσοφίαν (ἐθαύμαζε τὸν E. Zeller, ἀλλὰ μᾶλλον ὡς φιλόλογον ἢ ὡς φιλόσοφον)¹. Τὸν Πλάτωνα ἐξήτασεν αὐτὸς μᾶλλον ὡς μοναδικήν τινα προσωπικότητα, ὡς τέλειον ἢ θεϊκόν τινα ἄνδρα ζωγονούσης σοφίας καὶ οὐρανίου πόθου: Fidem profiteor Platonisam εἶπε περὶ ἑαυτοῦ ἀπαντῶν εἰς προσφώνησίν τινα ἐπὶ τῇ ἐξηκοστῇ ἐπετείῳ τῶν γενεθλίων του.

Ἡ ἔκδοσις τοῦ μακροῦ πολέμου κατέβαλεν αὐτὸν ψυχικῶς τόσον, ὥστε ἐπίστευεν ὅτι εἶχε πλησιάσει τὸ τέλος του· ἐπέσπευσε διὰ τοῦτο τὴν ἔκδοσιν καὶ ἄλλων βιβλίων, ὡς θὰ ἴδωμεν, καὶ δὴ καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Μετρικῆς του (Griechische Verskunst, 1921), ἔργου μὴ περιέχοντος ἐν τῇ ἐκθέσει τὴν συστηματικότητα βιβλίου μετρικῆς, ἀλλὰ συνδέσαντος μόνον ἐν τῷ αὐτῷ τόμῳ παλαιὰς καὶ νέας περὶ τῆς μετρικῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων μελέτας του, ὡς ἐκ τούτου δὲ δυσπέπτου. Εἶναι ὄγκος ὑλικοῦ πρὸς τοὺς συγγραφεῖς κυρίως καὶ οὐχὶ πρὸς τὰ εἶδη τῶν μέτρων προσηρμοσμένου. Ὁ Wil. ἀναλύει τὰ καθ' ἕκαστον μετρικὰ σχήματα καὶ δὲν ζητεῖ τὴν διὰ τούτων βιαίαν διόρθωσιν τῶν κειμένων, ὅταν ταῦτα δὲν συμφωνῶσι πρὸς τὸ πρῦποτιθέμενον σχῆμά των, ἀλλ' ἐρμηνεύει ἱστορικῶς τὴν ἐξέλιξιν, ἐξ ἧς πάλιν ἐπιστρέφων, ζητεῖ τὴν κατανόησιν τῶν καθ' ἕκαστα. Οἱ μεταγενέστεροι σπανίως θὰ μεταχειρίζονται αὐτὸ θέλοντες νὰ ἔχωσι εἰκόνα τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς μετρικῆς, ἀλλὰ μᾶλλον θὰ καταφεύγωσιν εἰς αὐτὸ πρὸς ἀντλήσιν ὑλικοῦ, νέων θεωριῶν καὶ πολλῶν χρησίμων μετρικῶν παρατηρήσεων. Ἰδίᾳ παρατηρεῖται μετὰ τὴν ἔκδοσιν τῆς μετρικῆς (ἦτο τότε ὁ Wil. 73 ἐτῶν) ἐντατικὴ τις αὐτοῦ σπουδὴ πρὸς ἔκδοσιν καὶ χρείας ὑπαρχούσης ἐπανεκδόσιν συγγραμμάτων του, ἂν καὶ ἡ τύχη δὲν εἶχε, ὡς ἐφοβεῖτο, ὀρίσει πλησίον τὸ τέρμα τῆς ζωῆς του. Ἐκδίδει λοιπὸν τὸ ὠραῖον βιβλίον περὶ Πινδάρου (1922) ἐν ᾧ ἐκτυλίσσει εἰκόνα ἐνιαίαν τοῦ ποιητοῦ, προσαγομένην εἰς τὸ καταλληλότατον οὕτως εἰπεῖν φῶς, ἐνιαίαν εἰκόνα τῶν ἰδεῶν καὶ γνωμῶν του, εἰς ᾗ ἐνυφαίνει πολλάκις καὶ ἰδίας προσωπικὰς ἀντιλήψεις, διότι αἰσθάνεται ὁ εὐγενῆς ἑαυτὸν συγγενῆ πρὸς τὸν ἐπὶ τῇ εὐγενείᾳ ὑπερήφανον Βοιωτὸν καὶ πρὸς τὴν αὐστηρὰν δωρικὴν ἠθικὴν του.

¹) Ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου του ἔκαμεν ἐν τῇ Πρωσσ. Ἀκαδημίᾳ τῶν Ἐπιστημῶν χαρακτηριστικὴν διάλεξιν περὶ τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου (Kaiser Marcus, 1931).

Δύο ἔτη μετὰ ταῦτα ἐκδίδεται τὸ δίτομον ἔργον του περὶ τῆς Ἑλληνιστικῆς ποιήσεως (*Hellenistische Dichtung*, 1924), εἰς τὸ ὁποῖον δὲν ὑπάρχει μόνον πλῆθος προβλημάτων καὶ νέων κατευθύνσεων διὰ τὴν ἐξέτασιν τοῦ Καλλιμάχου, Ἀπολλωνίου καὶ Λυκόφρονος, ἀλλὰ ἐγκατασπείρονται καὶ ἀληθεῖς συμβολαὶ διὰ τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν τῶν χρόνων ἐκείνων. Εἶχεν ἤδη ἀπὸ τοῦ 1910 ἐκδώσει ὁ Wil. ἐν τῷ *Kultur der Gegenwart* τὸ *Staat und Gesellschaft der Griechen* (Πολιτεία καὶ Κοινωνία τῶν Ἑλλήνων) μὲ πολλὰς τριαύτας νέας συμβολὰς διὰ τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν τῶν Ἑλλήνων, καὶ ἡ σύγκρισις του πρὸς τὸ ἀντίστοιχον ἔργον τοῦ B. Niese διὰ τοὺς Ῥωμαίους, καταδεικνύει τὴν διαφορὰν τῶν δύο ἐρευνητῶν, διαφορὰν ἀσυγκρίτου ὑπεροχῆς τοῦ μεγαλοφυοῦς καὶ ῥηξικελεύθου ὁδηγοῦ πρὸς νέας ἰδέας, ἔστω καὶ ἂν αὗται πολλάκις εἶναι συζητήσιμοι, ὑπὲρ τὸν ἐπιμελῆ συμπιλητὴν γεγονότων καὶ ἀριθμῶν, τὸν ὑποτασσόμενον πάντοτε εἰς τοὺς προηγουμένους του.

Θέλων γὰρ καταδείξῃ τὴν θεμελιώδη σημασίαν τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ διὰ τε τὸν νεώτερον πολιτισμὸν καὶ τὴν καθ' ὅλου ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος, πρὸς δὲ καὶ τὸ πολυσχιδὲς αὐτοῦ, συνέγραψε διὰ σχολικοὺς κυρίως σκοποὺς Ἑλληνικὸν Ἀναγνωστικὸν βιβλίον (*Griechisches Lesebuch* εἰς 4 τεύχη, 1902, ἐπανεκδοθὲν πολλάκις), ἐν ᾧ περιέχονται τεμάχια οὐχὶ μόνον ἐκ τῶν λεγόμενων δοκίμων ἢ κλασσικῶν συγγραφέων, ἀλλὰ καὶ ἐκ πλείστων ἄλλων συγγραφέων τῆς ὅλης Ἑλληνικῆς Ἀρχαιότητος, καὶ δὴ καὶ ἐκ τεχνικῶν, μαθηματικῶν, κτλ. Ἐὰν τεμάχια ταῦτα ἐρμηνεύει μετὰ τινος πάντοτε εἰσαγωγῆς καὶ καθιστᾷ αὐτὰ οὕτω προσιτὰ οὐ μόνον εἰς τοὺς μαθητὰς τῶν Γυμνασίων, ἀλλὰ καὶ εἰς ἐκείνους τῶν λογίων, οἱ ὅποιοι δὲν εἶναι φιλόλογοι. Τὸ βιβλίον τοῦτο παραμένει ἀκόμη μοναδικὸν εἰς τὸ εἶδός του, παρ' ὅλην δὲ τὴν αὐστηρὰν κριτικὴν, ἧς ἔτυχε κυρίως παρὰ σχολικῶν ἀνδρῶν, εἶναι διδακτικότητων καὶ ἀπὸ γενικωτέρας ἀπόψεως ὠφελιμώτατον ἔργον¹⁾.

Ἐν τῶν μεγίστων φιλολογικῶν κατορθωμάτων αὐτοῦ εἶναι αἱ μεταφράσεις τῶν ἀρχαίων τραγικῶν, κυρίως τοῦ προσφιλοῦς του, ὡς ψυχολόγου τῶν συγχρόνων του, Εὐριπίδου. Ὑπῆρξεν ἐσωτερικὴ ἀνάγκη καὶ πόθος τῆς ψυχῆς του γὰρ καταστήσῃ γνωστοὺς τοὺς θησαυροὺς τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιότητος εἰς εὐρύτερον κύκλον ἀνθρώπων διὰ μεταφρά-

¹⁾ Ἰδέαν τοιοῦτου *Lesebuch* εἶχεν ἐκφράσει καὶ ὁ Max. C. P. Schmidt *Zur Reform der klassischen Studien auf Gymnasien*, ἐν Λειψίᾳ 1899.

σεων, διὰ διαλέξεων, διὰ δημοσίων παραδόσεων κτλ. Ἀνωτέρω ἐλέχθη, ὅτι ἡ πρώτη, μαθητικὴ ἤδη, ἀπόπειρα τοῦ 20ετοῦς νεανίσκου ὑπῆρξεν ἡ μετάφρασις τῆς Ἀλκῆστιδος τοῦ Εὐριπίδου. Ἠκολούθησεν εἶτα ἡ μετάφρασις τοῦ Ἡρακλέους τοῦ αὐτοῦ τραγικοῦ, ἐν δὲ τῷ Ἰππολύτῳ πάλιν τοῦ Εὐριπίδου ἐξέθηκε τὸ πρῶτον (1891) τὰς γνώμας αὐτοῦ περὶ τοῦ τί ἐστὶ μεταφράζειν καὶ μεταφρασις· ἐπηκολούθησεν εἶτα ἡ μετάφρασις τῶν Χοηφόρων τοῦ Αἰσχύλου (1896), καὶ τῷ 1899 παρουσιάζεται ὁ πρῶτος τόμος τῆς αὐτοτελοῦς σειρᾶς τῶν Μεταφράσεών του (παραλαμβάνει αὐτὰς καὶ ἕκ παλαιότερων ἔργων του) μετὰ ἀναλυτικῶν, πολλάκις νέων ὁλῶς, εἰσαγωγῶν (περιέχει τὸν Οἰδίποδα τύραννον τοῦ Σοφοκλέους, τὸν Ἰππόλυτον, τὰς Ἰκέτιδας καὶ τὸν Ἡρακλέα τοῦ Εὐριπίδου). Τῷ 1900 ὁ δεῦτερος τόμος (περιλαμβάνει τὴν Ὀρέστειαν τοῦ Αἰσχύλου—Ἀγαμέμνονα, Χοηφόρους, Εὐμενίδας). Τῷ 1906 ὁ τρίτος τόμος (περιέχονται ἐν αὐτῷ 4 ὄλα δράματα τοῦ Εὐριπίδου, ὁ Κύκλωψ, ἡ Ἀλκηστις, ἡ Μήδεια καὶ αἱ Τρῳάδες) τῷ 1923 ὁ τέταρτος τόμος (μὲ τὸν Φιλοκτήτην τοῦ Σοφοκλέους, τὰς Βάκχας τοῦ Εὐριπίδου καὶ πραγματείαν του περὶ τῆς Ἑλληνικῆς τραγωδίας καὶ τῶν τριῶν ποιητῶν τῆς). Παρέσχεν οὕτω εἰς παλαιὰ ἀριστουργήματα νέαν μορφήν καὶ νέαν ζωὴν καὶ διηύρυνε διὰ τούτων τὸν κύκλον, εἰς ὃν τοιαῦτα ἔργα εἶναι δυνατὸν νὰ γίνωσι προσιτὰ τοῦλάχιστον κατὰ τὸ περιεχόμενον των. Τὰς μεταφράσεις του ταύτας καὶ καθ' ὅλου τὸ μεταφράζειν ἀξίως τῆς σημασίας τῆς λέξεως ἐκάλει αὐτὸς Nachdichten καὶ Nachdichtungen, τ. ἔ. νέαν ποίησιν. Μόνον ὁ ἐπιχειρήσας νὰ μεταφράσῃ ἀρχαίους συγγραφεῖς ἢ ὁ ἀπὸ καθέδρας αὐτοῦ διδάσκων δύναται ἀσφαλῶς νὰ κρίνῃ περὶ τοῦ μεγέθους τῶν δυσκολιῶν τοιοῦτου ἐγχειρήματος. Μέγα μέρος τῶν ὑπ' αὐτοῦ μεταφρασθέντων συγγραφέων εἶχεν ὁ ἴδιος πρότερον εἰς βιβλία φιλολογικῶς ἐπεξεργασθῆ, τὸ κορύφωμα δὲ τῆς τοιαύτης ἐπεξεργασίας εἶναι ἡ μετάφρασις, εἶναι ἡ ζωντανὴ ἀναπαράστασις τοῦ κειμένου εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ μεταφράστου του. Καὶ ἐλέχθη ὅτι ὁ Αἰσχύλος μόνον διὰ τῆς μεταφράσεώς του κατενοήθη ἐπαρκῶς.

Εἶναι μακρὰ ἡ σειρά τῶν ἄλλων ἐν βιβλίοις ἢ περιοδικοῖς σπουδαίων ἐργασιῶν του: περὶ τοῦ Θουκυδίδου¹⁾, τῶν Λυρικῶν (Textgeschichte der Griech. Lyriker 1900 Abh. G. W. Gött. ἰδ. ἀν.), τοῦ Τιμοθέου (Πέρσαι 1903), ἡ κριτικὴ ἔκδοσις τῶν Ἑλλήνων Βουκολικῶν (ἐν τῇ Bibliotheca Oxoniensis, 1905, ἰδ. ἀν.) καὶ ἡ Textgeschichte

¹⁾ Hermes, τόμ. 12, 1877, σελ. 326—67.

τοῦ κειμένου των (Phil. Unters. 1906), τὸ περὶ τῆς Σαπφοῦς καὶ Σιμωνίδου ἔργον (1913), ἡ ἔκδοσις τῶν Ἐπιτρεπόντων τοῦ Μενάνδρου (1925), τῆς Λυσιστράτης τοῦ Ἀριστοφάνους (1927), τῶν Ἔργων καὶ ἡμερῶν τοῦ Ἡσιόδου (1928). Εἰς δύο ἄλλα κλασσικὰ ἔργα του πρέπει νὰ ἐνδιατρίψωμεν δι' ὀλίγων. Εἶναι ταῦτα ἡ Ἑλληνικὴ Γραμματολογία του (Die Griechische Literatur des Altertums 1905, γ' ἔκδ. 1912, ἐν τῇ Kultur der Gegenwart) καὶ ἡ Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλολογίας (1921) ἐν τῇ Einleitung in die Altertumswissenschaft τοῦ Gercke καὶ Norden. Ἐν πρώτον περιλαμβάνει σύντομον ἐπισκόπησιν τῆς Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας, κεφαλαιώδεις, ἀποφθεγματικὰς, οὕτως εἰπεῖν, γραμμάς, χαρακτηριζούσας τὴν ἐξέλιξιν αὐτῆς ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν Βυζαντιακῶν, τὸ δὲ δεῦτερον εἶναι ἱστορία τῶν φιλολογικῶν μελετῶν κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, μὲ χαρακτηρισμὸν τῆς ἀξίας καὶ δράσεως ὄλων τῶν ὅπωςδῆποτε λόγου τινὸς ἀξίων φιλολόγων τῶν νεωτέρων ἔθνων. Ὑπὸ ἔποψιν ὕφους εἶναι περίεργα τὰ ἔργα ταῦτα διὰ τὴν ἐν αὐτοῖς ἀνάμειξιν τῆς περιτέχνου ἐκθέσεως τῶν πραγμάτων πρὸς λαμπρότητα ἢ καὶ φανεράν ὀητικὴν πολεμικὴν, πολλαχοῦ ὅμως καὶ μὲ ἐνθουσιώδη παράστασιν τοῦ θέματος. Αὐτὸς δὲ ὁ «ἐξουσίαν ἔχων» ἐπὶ τοιούτων θεμάτων ἐπέτυχεν μετ' ἀπαραμίλλου συντομίας καὶ πυκνότητος γεγονότων καὶ κρίσεων νὰ χαρακτηρίσῃ ὄλους τοὺς φιλολόγους ἀπὸ τῶν Ἀλεξανδρινῶν μέχρι τῶν φιλολόγων τοῦ τέλους σχεδὸν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος.

Εἰς τοὺς δύο τόμους τῶν Λόγων καὶ Διαλέξεων του (Reden und Vorträge, 4η ἔκδ. 1925—1926) ἐξετάζονται πλεῖστα ὅσα θέματα ἐκ τοῦ κύκλου τῶν φιλολογικῶν μελετῶν τοῦ ἢ περιέχονται λόγοι ἐκφωνηθέντες ὑπ' αὐτοῦ κατὰ διαφόρους περιστάσεις. Διάλεξιν του περὶ ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς θρησκείας εὐρίσκομεν ἤδη κατὰ τὸ 1904.

Ἡ θρησκεία τῶν Ἑλλήνων εἶναι τὸ τελευταῖον ἔργον τῆς μακρᾶς καὶ καρποφόρου συγγραφικῆς δράσεώς του. Οὐδὲν ἴχνος ὅμως ἐν αὐτῷ ὑπάρχει, ὡς παρετήρησε καὶ ὁ Werner Jaeger, ἐλέγχον τὸν Wil. ὡς γέροντα πλέον. Ἐν τῷ συγγράμματι τούτῳ βλέπομεν παρελαύνουσιν τὴν ὄλην ἐξέλιξιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἐν τῇ χαρακτηριστικῇ σταδιοδρομίᾳ του (εἶναι τρία μεγάλα κεφάλαια: Οἱ πανελλήνιοι θεοί, παγκόσμιος ἰσχύς καὶ δύσις τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀνόρθωσις καὶ καταστροφή τοῦ Ἑλληνισμοῦ). Ὁ συγγραφεὺς ἐπιζητεῖ πάντοτε νὰ εἰσδύσῃ εἰς τὴν γνῶσιν τῶν ἐνδοτάτων ἀρχῶν τῆς οὐσίας καὶ τοῦ εἶναι. Καὶ ὁ Welcker, ὁ ὑπὸ τοῦ Wil. τόσο τιμώμενος μέγας φιλόλογος, ζητεῖ ἐν τῇ Griechische Götter-

lehre γὰ θεμελιώσῃ τὴν περὶ τῶν Ἑλληνικῶν θεῶν διδασκαλίαν τοῦ ἐπὶ τῆς παρατηρήσεως πασῶν τῶν ἐκφάνσεων τοῦ βίου τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ. Περὶ τὸ θέμα διατρίβει ὁ Welcker φιλοσοφικώτερον ἢ ὁ Wil., θέλει γὰ παραστήσῃ τὴν μορφήν (Gestalt) ἐκάστου θεοῦ, δὲν θέλει χρονικὰ ὄρια καὶ χρονικὰς διακρίσεις ἢ δὲν δύναται γὰ κάμῃ ταύτας. Τοῦτο ὁμοῦς ἀκριβῶς ἐπιζητεῖ ὁ Wil., τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν ἐν τῷ μεγάλῳ ρεύματι τοῦ ἱστορικοῦ βίου. Διὸ καὶ ἐκάστου κεφαλαίου προηγεῖται ἐξοχος ἱστορικὴ ἐπισκόπησις. Τὰ νέα θρησκευτικὰ φαινόμενα γίνονται ἐκάστοτε νέαι θεαί (ὡς ὁ Ἄσκληπιὸς κατὰ τὸν 5ον αἰῶνα), νέαι θρησκευτικὰ καὶ παραστάσεις (ὡς π. χ. τὰ περὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς, περὶ τῆς μετὰ θάνατον τιμωρίας κτλ.) γεννῶσι νόμους λατρείας (πρβλ. τὴν λατρείαν τῶν βασιλέων τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς). Ἀκολουθεῖ εἶτα ἡ σχέση πρὸς τοὺς ἀρχαίους θεοὺς ὡς αὕτη παρουσιάζεται ἐν τῇ λατρείᾳ, τέχνη καὶ εἰς πλείστας ἄλλας ἐκδηλώσεις τοῦ ἀνθρωπίνου βίου. Τέλος, οἶθονεὶ ἀνακρίνονται οἱ καθ' ἕκαστον ποιηταὶ καὶ συγγραφεῖς τῆς ὅλης λογοτεχνίας περὶ τῆς σχέσεως αὐτῶν πρὸς τοὺς θεοὺς ἢ τὴν θεότητα. Πολλάκις χαριεντιζόμενος καὶ πλατωνίζων ἔλεγεν ὅτι «ἐν τῇ φύσει ἔχομεν ἀποκάλυψιν τοῦ θεοῦ, διότι ἐν τῷ καλῷ (Schönheit) ἐνυπάρχει τὸ θεῖον, ὁ θεὸς εἶναι ἡ ἰδέα τῆς ζωῆς, ὁ θεὸς εἶναι ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ, θεὸς καὶ ἀγαθὸν εἶναι τὸ αὐτὸ πρᾶγμα». Πῶς ἐκ τοῦ καμάτου τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ τῆς Ἑλληνικῆς θρησκείας ἐγεννήθη ἢ καλύτερον διεδόθη ἢ θρησκεία τοῦ Ἰησοῦ εἶναι ζήτημα, τὸ ὁποῖον ἐσκόπει ἐν τῷ τελευταίῳ κεφαλαίῳ γὰ πραγματοποιηθῆ, ἀλλὰ δὲν προέφθασεν.

Ἐξετάσωμεν συντόμως ποία ἡ σχέση τοῦ Βιλαμόβιτς πρὸς τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα καὶ τοὺς Ἑλληνας ἐπιστήμονας, κυρίως βέβαια τοὺς φιλολόγους. Ὅ,τι δύναμαι περὶ τούτου γὰ εἶπω εἶτε ἐξάγεται ἐκ τῶν Ἀπομνημονευμάτων του, εἶτε ἐκ τῆς μακρᾶς προσωπικῆς γνωριμίας μου πρὸς τὸν ἐπιφανέστατον ἄνδρα, εἶτε ἐξ ἀκοῆς εἶτε ἐξ ἄλλων δημοσιευμάτων, ἐπιστολῶν του κυρίως ἢ συγχαρητηρίων γραμμάτων. Εἰς τὰς Ἀθήνας, ὡς εἶδομεν, ἦλθε τὸ πρῶτον κατὰ Μάρτιον τοῦ 1873 ἐξ Ἰταλίας καὶ διηγεῖται τερπνῶς (Ἀπομν. σελ. 152) πῶς ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως παρουσιάσθη μὲν καὶ ἐγνωρίσθη τυπικῶς μὲ τὸν Εὐστρατιάδην, ἀλλ' ὁ σεβάσμιος Κουμανούδης ἐφάνη εἰς αὐτὸν φιλόφρων καὶ διηγεῖτο πολλὰ ἐνδιαφέροντα πράγματα. Κατήγετο (λέγει ὁ Wil. περὶ τοῦ Κουμανούδου) ἐκ Μακεδονίας¹⁾ καὶ μοῦ ἔλεγεν ὅτι πρώτην φορὰν εἶδε θάλασσαν κατὰ

¹⁾ Ἦτο Θραξ, Ἀδριανουπολίτης.

τούς χρόνους τῶν ἐν Βερολίῳ σπουδῶν του, ὅτε ἐταξίδευσέ ποτε εἰς τὴν νῆσον Rügen. Μοι ἐπεδείκνυε τὰ δελτία (Scheden) τῶν ἐπι-
 τυμβίων ἐπιγραφῶν του καὶ προσέθετεν ὅτι πρέπει νὰ γίνουιν ἀνα-
 σκαφαὶ ἐκεῖ ὅπου ἦτο ἡ ἡρειπωμένη ἐκκλησία τῆς Ὑπαπαντῆς.—
 Θλιθερὰ ὑπῆρξεν ἡ σύγκρουσίς του πρὸς τὸν μακαρίτην Γρηγόριον
 Βερναρδάκην· ἀφορμὴν αὕτη ἔλαβεν ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ Wil. γενομέ-
 νης δυσμενοῦς κρίσεως τοῦ πρώτου τόμου τῶν Ἑθικῶν τοῦ Πλουτάρ-
 χου. Ὁ Wil. ἐν προγράμματι τοῦ θερινοῦ ἑξαμήνου τοῦ 1889 τοῦ Πα-
 νεπιστημίου τῆς Ροτίγγης ἔκρινεν αὐστηρῶς τὴν ἔκδοσιν, ἣν ἐκάλεσεν
 operam mercenariam Ὁ Βερναρδάκης ἀπήντησεν ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ
 β' τόμου δριμέως ἐπικρίνας ἀβλεπτήματά τινα παλαιότερα τοῦ Wil. ¹⁾.
 Τοῦτο, ὡς φαίνεται, δὲν ἐλησμόνησεν ὁ Wil., καὶ εἰς τὰ Ἀπομνημο-
 νεύματά του ἀναγινώσκει τις μετὰ τινος λύπης, ὅτι ὁ Βερναρδάκης ἦτο
 μὲν εὐφυῆς (gescheit), ἀλλὰ ἐντελῶς ἀχαλίνωτος (zuchtlos) καὶ ἀναξιό-
 πιστος. Δύναται τις νὰ ψέγη τὴν ἔκδοσιν τοῦ Βερναρδάκη, ὡς δύναται ἄλ-
 λως τε πᾶσα ἔκδοσις νὰ ψεχθῆ, ἔχω ὅμως ὁμολογίαν ἐνὸς τῶν νεωτάτων
 ἐκδοτῶν τῶν «Ἑθικῶν» ὅτι τὸ κείμενον, τὸ ὁποῖον μᾶς ἔδωκεν ὁ Βερν.
 εἶναι ἀρκετὰ καλὸν καὶ ἀσυγκρίτως καλῦτερον τῆς ἐκδόσεως τοῦ
 Dübner, διότι πολλὰ ὀρθῶς ὁ Βερναρδ. ἀποκατέστησεν ἢ διώρθωσεν.
 Ἐν τῷ ἀτυχῆματι δὲ τῆς συγκρούσεως τοῦ Βερναρδάκη πρὸς τοὺς ἀει-
 μνήστους Κωνστ. Κόντον, Σπ. Βάσσην καὶ τὸν ἐπιζῶντα σεβαστὸν καθη-
 γητὴν Γ. Ν. Χατζιδάκιν διὰ τὴν ἔκδοσιν ταύτην, ἔχομεν σχετικὸν εὐτύ-
 χημα ὅτι ὑπὸ τῶν ἀνωτέρω τριῶν Ἑλλήνων λογίων ἐξηλέγχθησαν καὶ
 ἀποκατεστάθησαν πολλὰ χωρία τοῦ κειμένου τῶν «Ἑθικῶν», ὡς τοῦτο
 παρατηρεῖ τις εἰς τὴν νῦν ἐκδιδομένην καὶ τόσον μακροημερεύουσαν ἔκ-
 δοσιν τῶν ἔργων τούτων τοῦ Πλουτάρχου. Ἐπανερχόμενος εἰς τὸν Wil.
 παρατηρῶ ὅτι ὁ Βερναρδάκης πλειστάκις κάμνει μνεῖαν τῶν διορθώσεων
 καὶ ἐρμηνειῶν τοῦ μεγάλου φιλολόγου εἰς τὸ ἐκτενὲς καὶ χρησιμώτατον
 Λεξικόν του, οὐχὶ σπανίως δὲ μετ' ἰδιαιτέρας εὐλαθείας.—Γνωστὴ εἶναι
 εἰς τοὺς παλαιότερους ἡμῶν ἡ κινήθεισα ἐναντίον του—ἀδίκως καὶ παρα-
 λόγως—σταυροφορία κατὰ Δεκέμβρ. τοῦ 1908—Ἰανουαρ. 1909²⁾, διότι

¹⁾ Περὶ τοιοῦτου φιλολόγου, ὅστις ἐξ ἀρχῆς ἐφαίνετο ὅτι δὲν ἦτο κοινὸς τις ἐπι-
 στήμων, ἐτόλμησεν ὁ μακαρίτης Βερναρδάκης νὰ γράψῃ ὅτι «illotis manibus
 scriptores graecos attrectat».

²⁾ Πρὸς τὰς ἐφημερίδας «Καιρούς», «Ἀθήνας», «Ἐμπρός» τῶν ἡμερῶν
 ἐκεῖνων.

δημοσιεύσας (ὡς ἐλέχθη καὶ ἀνωτέρω) ἐν τῷ περιοδικῷ «Γενικῇ Ἐφημερίδι τοῦ Μονάχου» (5 Δεκεμβρ. 1908) κρίσιν τοῦ ὑπὸ Γάλλων λογίων δημοσιευθέντος περὶ Ἑλλάδος βιβλίου (La Grèce, Παρίσιαι 1908) εἶπέ τινα δίκαια καὶ ὀρθὰ κατ' οὐσίαν, ἀλλ' οὐχὶ εὐχάριστα δι' Ἑλληνας. Ἐκεῖ ἐμολογεῖ ὅτι οἱ Ἑλληνες λαμβάνουσι τὸν εὐρωπαϊκὸν πολιτισμὸν τῶν ἐκ Γαλλίας, διότι ἀναντιρρήτως ὑπάρχει ἐσωτερικὴ τις συγγένεια τῶν χαρακτήρων τῶν δύο λαῶν, ἀλλὰ, παρατηρεῖ πολὺ ὀρθῶς, οἱ Γάλλοι ἐφρόντισαν καὶ νὰ γνωρίσωσι τοὺς Ἑλληνας, ὅπως δὲν ἔπραξαν ἄλλα ἔθνη. Ἀφορμὴ τῆς ἐγεροθείσης τότε ὑπὸ τινῶν ἐν Ἑλλάδι ἐναντίον τοῦ Wil. κατακραυγῆς ἦσαν κυρίως αἱ περὶ τοῦ αἰωνίου γλωσσικοῦ ζητήματος γνώμαι τοῦ ἀνδρός, πρὸς δὲ τούτοις καὶ τινες παρατηρήσεις περὶ τῶν πολιτικῶν καὶ μάλιστα τῶν θρησκευτικῶν ἡμῶν πραγμάτων. Οὐδεὶς ἄλλος ἢ ὁ Χατζιδάκις ὡμολόγησε τότε ¹⁾ τὴν ὀρθότητα τῶν γνωμῶν του ὡς πρὸς τὰ τῆς νεωτέρας ἡμῶν γλώσσης, ὅτι δηλ. συμβιβασμὸς τις τῶν δύο τάσεων ἐπερχόμενος σὺν τῷ χρόνῳ καὶ ἀκαταγωνίστως διὰ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἔθνους καὶ διὰ τῆς μορφώσεως συγγραφέων ἀξίων τοῦ ὀνόματος θὰ λύσῃ τὸ πολυθρύλητον τοῦτο ζήτημα. Εἰς τὰ τῆς ὀρθοδόξου θρησκείας ὑπῆρξεν ὁ Wil. αὐστηρότερος. Ἀπεκρυσταλλώθησαν, λέγει, ἀμφότεραι αἱ θρησκείαι, τ. ἔ. ἡ ἡμετέρα ὀρθόδοξος καὶ ὁ ἰσλαμισμὸς, καθ' ὅμοιον κατὰ πολλὰ τρόπον, καὶ δὲν ἐπιτρέπεται σήμερον εἰς τινα νὰ θέσῃ τὴν ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, τὴν διατηροῦσαν τοιαύτην ἀνόητον νηστείαν ἣτις τοὺς Ἑλληνας καὶ σωματικῶς συντρίβει, Ἐκκλησίαν, ἐν ἣ ὀυδὲν σχεδὸν ἴχνας πνευματικοῦ καὶ ἠθικοῦ βίου ὑπάρχει, δὲν ἐπιτρέπεται, λέγει, εἰς τινα νὰ θέσῃ ταύτην ὑπὲρ τὸ Ἰσλάμ. Ἡ τάσις, ἐπάγεται, τοῦ Γαλλικοῦ Φιλελληνικοῦ συνδέσμου (Ligue française pour la defense des droits de l' Hellénisme) εἰς τὸ νὰ παραστήσῃ Ἑλληνας καὶ Τούρκους ὡς λαοὺς ἀντιθέτους πρὸς ἀλλήλους, οὔτε δίκαια εἶναι οὔτε καὶ τὰ ἀληθῆ συμφέροντα τῶν Ἑλλήνων ὑπηρετεῖ. Διὰ τὸ ἐλεύθερον Βασίλειον ἔχουσι βεβαίως ἐν τινι βαθμῷ τὰ πράγματα ἄλλως, καὶ ἡ πολιτικὴ ἐπιβάλλει ἐκεῖ ἄλλην συμπεριφορὰν. «Τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος ἀπὸ δύο καὶ ἡμισείας χιλιοτηρίδων καὶ τι πλεον δὲν δύναται διὰ τε τὰς χώρας, ἃς κατοικεῖ, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἰδιορρυθμίαν του, νὰ σχηματίσῃ πολιτικὴν ἐνότητα. Μέγα μέρος αὐτοῦ, καὶ οὐχὶ τὸ χεῖριστον, εἶναι ἠναγκασμένον νὰ ὑποκύπτῃ πάντοτε ὑπὸ τὸ κράτος ἄλλων λαῶν. Σήμερον ἀνήκει καὶ ἡ Ἄγ-

¹⁾ «Ἐμπρὸς» 3 Ἰανουαρ. 1908.

·γλική νῆσος Κύπρος εἰς τὴν ἀλύτρωτον Ἑλλάδα, ἀλλὰ διὰ τὴν νῆσον ταύτην σιωπᾶ τις ἐν Ἑλλάδι διπλωματικὴν σιγὴν. Τὰ τῶν Ἑλλήνων εἶχον ἄριστα ἐσάκις οὔτοι κατώρθωσαν νὰ ὑποτάσσωνται εἰς τὴν ἀνάγκην. Κατέχουσι τὴν ιδιότητα νὰ διαφυλάττωσι τὰς ιδιότητάς των, καὶ τοῦτο εἶναι τὸ μέγιστον προτέρημα αὐτῶν.».—«Εἰς φιλελληνικὸν Σύλλογον δὲν ἀνήκομεν ἡμεῖς οἱ Γερμανοί, μόνον ἄλλως τε μετ' ἐπιφυλάξεως θὰ ἠδυνάμεθα νὰ οἰκαιοποιηθῶμεν τὸ πρόγραμμα αὐτοῦ. Ἄλλ' εἰς τοὺς Ἕλληνας εὐχόμεθα ἐκ καρδίας πᾶν ἀγαθόν. Ἐλπίζομεν δὲ ὅτι ἡ Γερμανία καὶ ἡ Γαλλία καὶ ἐν τούτῳ δύνανται νὰ συνεργασθῶσι».

Ταύτην τὴν ἐναντίον του καταφορὰν βεβαίως, μεγαλόψυχος ὢν, ἐλησμόνησε, κατὰ τὰς ἐορτὰς δὲ τῆς 75ετηρίδος τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου, ὅτε καὶ αὐτὸς ἀνεκηρύχθη ἐπίτιμος διδάκτωρ αὐτοῦ (Μαΐου α' 1912), ἀπήντησεν ἔτι «ἔρωτι τῶν Ἀθίδων Μουσῶν συνειλημμένος ἐκ παιδός, συνάδελφον τῶν καθ' Ἑλλάδα φιλοσόφων ἐμαυτὸν ἐνόμισα, ἐξ οὗ μειράκιον ὢν τὸ πρῶτον εἰς τὴν Ἀκρόπολιν ἀνέβην καὶ Στεφάνου Κουμανούδη τοῦ μακαρίτου διδασκαλίας προσεχρησάμην. Πρὸς ταῦτα καὶ πρὸς τὴν Ἑλλάδα καὶ πρὸς τοὺς παρ' ὑμῖν γνησίως φιλοσοφούντας ἕως ἄν ζῶ διακείσομαι φιλοστόργως καὶ εὐχαρίστως».

Ὅτε κατὰ Δεκέβριον τοῦ 1928 ἐώρτασεν ὁ ἀνὴρ τὴν 80ὴν ἐπέτειον τῶν γενεθλίων του (ἐγεννήθη κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος μὲ τὸν ἡμέτερον Γεώργ. Χατζιδάκιν), πλὴν ἄλλων πολλῶν συγχαρητηρίων ἐξ Ἑλλάδος, ἔλαβε καὶ συγχαρητήριον γράμμα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Ὁραιοτάτα ἀπήντησεν εἰς αὐτό: «Ἡ Ἀθηνῶν Ἀκαδημία ὑπερφυῶς μ' ἐτίμησε τοῦ ὀγδοηκοντούτου γέροντος μνησθεῖσα. Ἐγὼ δὲ ὑπ' ἄλλων πολλῶν προσφωνηθεὶς τῇ παρ' ὑμῶν ἐπιστολῇ διαφερόντως ηὐφράνθην. Ἦλθε γὰρ οἶον ἐκ τῆς Πλατωνικῆς Ἀκαδημείας, ἅμα δὲ καὶ ἐκ τῆς νέας Ἑλλάδος. Καὶ ἐκείνης μὲν ἐτύγχανον παιδόθεν ὢν ἐραστής, ἔτε τὸ πρῶτον εἰς τὴν Ἀκρόπολιν ἀνῆλθον, διαπορευόμενος δὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ πρὸς τὴν χώραν καὶ τοὺς ἐνοικοῦντας φιλικῶς διετέθην. Τότε μὲν οὖν Μυκηνῶν καὶ Ἐπιδαύρου, Ὀλυμπίας τε καὶ Δελφῶν ἐπάτουν τὰ ἐδάφη, ναοὶ δὲ καὶ ἀγάλματα καὶ στηλαὶ ἐλάνθανον ὑπὸ γῆς κεκρυμμένα. Νῦν δὲ ταῦτα εἰς τὸ φῶς ἀνασωζόμενα τῷ οἰκείῳ φωτὶ τὴν οἰκουμένην καταλάμπει. Ὁμοίως δὲ καὶ αὐτὴ ἡ Ἑλλάς ἀνήθησεν ὑπὲρ ἐλπίδα εἰς Κράτος καὶ εὐθηνίαν ἐπιδοῦσα, οὐ μείον δὲ καὶ εἰς τέχνας καὶ ἐπιστήμας. Ἐγὼ δὲ ταῦτα θαυμάζων διὰ τοῦ μακροῦ βίου τὴν στοργὴν ἐτήρησα

καὶ διατελῶ ταῦτα φρονῶν ἕως ἂν ζῶ»¹⁾).

Ὅτε ὁ Wil. ἤρχισε δρῶν ἦτο μὲν ἡ Φιλολογία ἐν τινι ἀκμῇ, ὑπῆρχεν ὁμοίως κίνδυνος παρακμῆς παρ' ὅλην τὴν σύντονον μελέτην τῶν χειρογράφων, τῶν ἐπιγραφῶν κτλ. καὶ τῶν δύο γλωσσῶν· ἡ ἐργασία κατηθύνετο εἰς μικρὰ μόνον καὶ περιορισμένα, ἐχάνοντο δὲ οἱ εὐρύτεροι ἐπιστημονικοὶ ὀρίζοντες καὶ σκοποὶ αὐτῆς. Ἀντὶ γενικωτέρας καὶ καλλισθητικῆς τοῦ ὄλου ἀντιλήψεως συνέβαινε μόνον ψυχρά, ψυχροτάτη τῶν καθ' ἕκαστον κριτικῇ. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές ὅτι εἶχε παρέλθει ἡ ἀντίθε-

¹⁾ Ἡ ἡμετέρα Ἀκαδημία ἐσκόπει ἐκ τῶν πρώτων ξένων αὐτῆς ἑταίρων νὰ ἀνακηρύξῃ καὶ τὸν περικλεῆ φιλόλογον, εἶχον δὲ ἐντολὴν τῆς Β' τάξεως αὐτῆς πρὸς σύνταξιν τῆς τυπικῆς ἄλλως τε δι' αὐτὸν ἐκθέσεως. Ἡ ἐκ πολλῶν λόγων δικαιολογούμενη ἐπιβράδυνσις τῆς ἀνακηρύξεως ἀλλοδαπῶν ἐπιστημόνων ὡς μελῶν τῆς ἡμετέρας Ἀκαδημίας, (μόλις κατὰ τὸν παρελθόντα Μάρτιον 1933 κατέστη δυνατὴ ἡ ἀνακήρυξις ξένων ἑταίρων καὶ ξένων ἀντεπιστελλόντων μελῶν αὐτῆς) καὶ ὁ ἐπελθὼν θάνατος τοῦ μεγάλου πρεσβύτου ἐγένετο αἰτία ὥστε τὸ τόσον τιμηθὲν ἐκ παρομοίων τιμῶν ὄνομά του νὰ μὴ φέρεται μεταξὺ τῶν κρείττων, ἂν μὴ τὸ πρῶτον, τῶν ξένων ἑταίρων τῆς Ἑλληνικῆς Ἀκαδημίας. Εὐτύχημα ἄς θεωρηθῇ ὅτι, ἂν δὲν ἀπατώμην, ἐγνώριζεν ὁ ἀποιχόμενος τὴν πρόθεσιν ταύτην τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Ἀναγράφω ἐνταῦθα καὶ τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Wil. πρὸς τὸν *Πρότατον Κυπαρίσσο*ν Στέφανον καὶ τὴν Σύγκλητον (κατὰ Δεκέμβριον 1908) διὰ τὰ συγχαρητήριά των ἐπὶ τῇ πεντηκονταετηρίδι του.

«Στεφάνω Κυπαρίσσω λαμπροτάτῳ τοῦ Ἀθῆνῃσι Πανεπιστημίου Πρυτάνει
καὶ παντὶ τῷ χορῷ
χαίρειν λέγει

Ulrich von Wilamowitz - Maellendorff.

Εἰς γέροντα μετιόντα με φιλοφρονεστάταις ὑμεῖς, ὡ ἄνδρες σοφοί, προσφωνήσεσιν ἐτιμήσατε. Ὅσα μὲν ἦ κατωρθώσαμεν κατὰ τὴν τῆς Ἑλληνικῆς Φιλολογίας ἐπιτηδεύσειν ἢ καὶ ἡμάροτομεν, σύνισμεν δι' ὑμῖν κατὰ πολλὰ καὶ σφαλεῖσιν, δικαίως ταῦτα κρίναι παρὰ τῷ ἐπιόντι χρόνῳ κείσθω. Ἐποῦτον δ' εἶπεῖν οὐκ ὀκνῶ ἦνπερ ἐκ παιδὸς ἀνέλαβον καὶ τσαῦτα ἔτη ποιούμενος οὐκ ἀπέκαμον περὶ τὰς Ἑλληνίδας Μούσας σπουδὴν καὶ φιλοτιμίαν παραμενεῖν ἐμοὶ τὴν αὐτὴν ἐφ' ὅσον ἂν ὁ θεὸς ἐπιτρέπη. Γνήσιος γὰρ ἔρως οὐ συγγηράσκει τῷ σώματι. Οὐ μὴν οὐδὲ τούτου ποτ' ἐπιλήσομαι, περιεῖναι τὸ τῶν Ἑλλήνων Ἔθνος τῆς τῶν προγόνων ἀρετῆς οὔτ' ἀμνημονοῦν οὔτ' ἀμοιροῦν, μετέχον δ' ἤδη πάντων σχεδὸν τῶν τῆς νῦν εὐπαιδευσίας προτερημάτων. Ὅθεν οὐδ' ἐγὼ τῆς πρὸς τοὺς Ἑλληνας καὶ ὑμῶς τοὺς τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας πρωτοστάτας τε καὶ κορυφαίους εὐνοίας καὶ φιλίας οὐ πώποτ' ἐκστήσομαι, χάριν δ' ἔχω πλείστην τοιαύτης παρ' ὑμῖν ἀποδοχῆς τυγχάνων. Διευτυχῆσαι δ' ὑμᾶς εὐχομαι. Σοὶ δέ, ὡ λαμπρότατε Πρύταني, διαφερόντως καθῆκον εὐχαριστήσασθαι οὐ μόνον δι' ἐπιστολῆς προσφωνήσαντι, ἀλλὰ καὶ μετὰ τοιαύτης ἀκριβείας τὸν καιρὸν

σις τῆς φιλολογίας τῶν λέξεων (Gottfrieda Hermann) πρὸς τὴν φιλολογίαν τῶν πραγμάτων (Boeckh, Welcker, Ottfried Müller) καὶ ὁ Otto Jahn, τόσοσ φιλόλογος ὅσον καὶ ἀρχαιολόγος, ὑπῆρξεν ὁ κατ' ἐξοχὴν τοῦ ἀνδρὸς διδάσκαλος, ἀλλὰ μόνον ἐν τῇ μεγαλοφυΐᾳ, ὡς εἶδομεν, τοῦ Θεοδώρου Μόμμσεν, ἐν τῷ Ῥωμαϊκῷ λοιπὸν κόσμῳ, ὑπῆρχεν ἡ με-

τηρήσαντι, ὡς ἐλθεῖν τὸ τηλεγράφημα τῶν πλείστων συνεορταζόντων καὶ θαυμασίῳ κροτοθροῦδι τὴν τῶν Ἀθηναίων εὐστοχίαν καὶ φιλοκαλίαν ἐπαινεθῆναι.

Ἔρρωσο».

Γνησίου φιλελλητισμοῦ δεῖγμα εἶναι καὶ τὸ ἐπίγραμμα διὰ τοὺς ἐράνους ὑπὲρ ἐπιστημονικοῦ σκοποῦ (ἐκδόσεως τοῦ Γρηγορίου τοῦ Νύσσης, Εὐνομίου, Ἰμερίου καὶ ἄλλων) κατὰ τὸν ἑορτασμὸν τῆς πεντηκονταετηρίδος του. (Ἰδ. τὸ περιοδικὸν Μελέτην. 1912 σελ. 360).

Πάντες τῆς ἱερῆς, φίλοι, ἐστεφανώμεθ' ἐλαίης
 ἐξ Ἀκαδημείης, λαμπάδα δ' ἀψάμενοι
 ἰέμεθ' ἐκ βωμοῦ Προμηθεός, οὐρανίης δὲ
 παῖς Μούσης ἡμᾶς ἤγνισε πάντας Ἔρως.
 Εἷς μὲν ἐγὼ λαμπρῶς τ' ἐγεργήρατε τὸν θιασώτην
 ἀλλὰ θεῶν κοινῶν κοινὰ τάδ' ἔστι γέρα.
 Χαίρεθ' ὁμοφροσύνῃ, θεοὶ Ἑλλάδος ἦν ἐνέφυσαν
 ἀλλὰ καὶ Ἑλλήνων μὴ πιλάθησθε φίλοι.

Εἰς τὴν ἐν Λονδίνῳ Ἑταιρείαν τῶν Ἑλληνικῶν σπουδῶν συχαρίζωσιν αὐτὸν Ἑλληνιστὶ διὰ τὴν βίθην ἐπέτειον τῶν γενεθλίων του ἀπήντησεν ἐπίσης Ἑλληνιστὶ. Παραθέτω ἐνταῦθα ἀμφοτέρως τὰς ὡραίας ἐπιστολάς.

Ἡ ὑπὲρ τῶν Ἑλληνικῶν Μελετῶν Ἑταιρεία

Ἡ ἐν Λονδίνῳ

Οὐδαλρίκη ἐκ Βιλαμώβιτς - Μοέλλενδορφφ

Χαίρειν

Δῆλος μὲν εἰ φιλόσοφος ὢν καὶ ἡσυχάτης, καὶ οἶος ἄχθεσθαί μάλλον λίαν αἰνούμενος, καὶ ταῦθ' ὑπ' ἀνδρῶν ξένων καὶ τὸ πλεῖστον ἀγνώτων, ὅμως δὲ προσιλόμεθα ἐξηκοντούτῃ σοὶ γενομένῳ προσβευσάμενοι συγχαίρειν, ὅπως μὴ σὺ ἀγνοῆς ἐν ὅσῳ σε ἔχομεν ἀξιόματι. Οἱ γὰρ Ἕλληνες οἱ παλαιοὶ σαφῶς ἴσμεν ὡς εἰ ζῶντες ἐτύγχανον στεφάνοις ἂν καὶ ἐπαίνοις σε μετήσαν, ὅς γε τοὺς λόγους αὐτῶν οὐκ ἐξ τοῖς σώμασι συναποθνήσκειν, ἀλλὰ πλεῖστον εἰς ἀνὴρ τῶν νῦν τῇ τε συνέσει καὶ τῷ φιλοκάλῳ καὶ φιλομαθεῖ τῆς διανοίας ἀνεβιώσω τε καὶ διέσωσας, εἰ τί που καὶ δοκοῖη τοῖς χρόνοις ἐξίτηλον γίνεσθαι. Κάκεινοι μὲν οὐκέτ' εἰσίν, ἀντ' ἐκείνων δ' ἡμεῖς οἱ φιλέλληνας, ὕστεροι χρόνῳ καὶ χείρους ὄντες, ὅμως τιμῶμεν, καὶ τῆς εὐνοίας σημεῖά σοι τάδε τὰ γράμματα ἐπέμψαμεν. Εἰ γὰρ συγγενῶν ἔστι τὸ τοῦ αὐτοῦ φίλειν καὶ μισεῖν, πῶς οὐχ ἡμεῖς, εἰ καὶ ἀλλόγλωσσοι πεφύκαμεν, συγγε-

γάλη και ὠθοῦσα και δημιουργικὴ δύναμις, ἢ κατευθυνομένη πρὸς τὸ ὄλον και τὴν δλότητα, και τὸ σύνολον τοῦ βίου περιλαμβάνουσα.

Ὁ Wil. ὁμολογεῖ περὶ τοῦ Γοδοφρ. Hermann ὅτι ἀπέπλυσε πρῶτος τὴν ἀδοξίαν ἣν ἤδη ὁ Πόρσων εἶχε προσάψει εἰς τοὺς Γερμανούς, ὅτι οὗτοι και τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν δὲν γνωρίζουσι καλῶς και νὰ διδά-

ναῖς σοι και πάλαι τυγχάνομεν ὄντες, οἵτινες συμφιλοῦμέν γε τὰ Ἑλληνικά και τὴν σοφίαν, τὰ δ' ἐναντία τούτων συμμισεῖμεν; Ἄλλως δὲ και αὐτὸς ἡμᾶς φίλους πάλαι προσπεποίησαι, πάντας μὲν τοῖς βίβλοις εὐφράνας, ἐνίοις δὲ συμβουλεύσας και συμβεβηθήσας, και οὐ φθονερῶς ὣν εἶχες μεταδοὺς ἀλλ' ὡσπερ μεγάλου τινὸς θησαυροῦ πλούσιος και ἐλευθέριος ἀνὴρ τῆς σαυτοῦ σοφίας τῷ θεομένῳ χαρισάμενος. Ὡν ἕνεκα ἐπαινοῦντές σε, ὦ σοφώτατε διδασκάλων, πάντα σοι χρηστὰ και τῇ γενεθλίῳ πρέποντα ἐπευχόμεθα γενέσθαι, ὥστε γέροντα μὲν τῇ σοφίᾳ και πολυμαθίᾳ, τῷ δ' εἶσι και λαμπρῷ τῆς γνώμης νέον, ὡσπερ δὴ μέχρι νῦν ἔχεις, οὕτω και τὸ λοιπὸν ἀεὶ διατελεῖν.

Ἐρρωσο.

Ἀπάντησις :

Ulrich von Wilamovitz - Mællendorff
ὁ και Φιλομωμιχίδης
τῇ ὑπὲρ τῶν Ἑλληνικῶν Μελετῶν Ἑταιρείᾳ,
τῇ ἐν Λονδίῳ

Χαίρειν

Διεξῆχθαι μὲν πως ἀλλήλων ἡμᾶς, ὦ ἑταῖροι, φανερὸν γέγονεν, τῆς ἐπιστολῆς ἡμῶν ἢ διὰ τὸ βραδύ τῶν ταχυδρόμων καλουμένων ἢ διὰ τὸ γλίσχρον τῶν τελωνῶν ὑστερησάσης· ἀλλογλώττους δ' εἶναι, καθάπερ εἰρήκατε, πῶς ἂν συμφαίην; τῇ γὰρ αὐτῇ φαινόμεθα χρώμενοι· ἀλλ' εἰ και τῇ πατρίᾳ χρῆσθαι προειλόμεθ' ἑκάτεροι, τῆς οἰκειότητος οὐδὲ τοῦτ' ἂν ἀφαιροῖτ' οὐδὲ τοῦλάχιστον. Ἰὰς γὰρ τῶν φίλων διαλέκτους μεμαθήκαμεν ἐξ ἀνάγκης, τὸ δὲ τοῦ ποιητοῦ τοῦ πᾶν ἀναγκαῖον χρῆμα φάντος ἀνιερὸν φῦνα· ψευδὲς δὲν ἐφάνη τελείως· ἠδονὴ γὰρ ἐκ τῆς ἀνάγκης περιέγονε και κέρδος ἐλευθερώτατον· οὐ γὰρ ἂν ὀκνοίης τοῦτ' ἐν τοῖς μέγιστον εἰπεῖν τοῦ καθ' ἡμᾶς βίου προτέρημα, τὸ πολυγλώττους ἡμᾶς γεγονέναι, τῶν Ἑλλήνων οὐδὲ μετ' Ἀλέξανδρον περὶ τὰς τῶν γειτόνων ἢ και μετοίκων γλώττας πολυπραγμονησάντων. Οὔτω γὰρ τῶν ὀθνείων καλῶν μεταλαβόντες, τὰ δ' οἰκεῖα μὴ καταπροδόντες τῆς τῶν πολλῶν ἀπειροκαλίας ἐξω καθέσταμεν τὰλλότρι' ἢ ἀποδοκιμαζόντων λίαν Ἑλληνικῶς ἢ δουλικῶς μιμουμένων. Ἀλλὰ γὰρ εἰς λόγους ἀείποτ' ἐμοὶ θρυλουμένους ἐξηνέχθην· ἐπειγεί δὲ χάριν εἰπεῖν τῆς πρὸς ἔμ' εὐνοίας τε και φιλοτιμίας ἣς ἔχοντες διατελεῖτε, πάλαι τε τῷ ὑμετέρῳ θιάσῳ τοῦμόν προσγράψαντες ὄνομα νῦν τε φιλοφρονεστάτης ἀξιῶσαντες προσφωνήσεως. Ἡμένημαι δὲ κτιζομένης ἤδη πρὸ πολλῶν ἐτῶν τῆς συνόδου τῆς νῦν κατὰ πᾶσαν γῆν ἐπαινουμένης ὑπερθαυμάσας ἡμᾶς τῆς ἐπιβολῆς, προσδοκῶν τε πολλὰ και καλὰ δι' αὐτῆς συντελεσθήσθαι, και ἐνθυμούμενος παρ' ἡμῖν τοιοῦτον ἔρανον ἐξ ἰδιωτῶν οὐκ ἂν συγκροτηθῆναι· πάντα

ξωσι ταύτην δὲν εἶναι ἱκανοί. Ὁ Hermann ἐγνώριζεν Ἑλληνικὰ ἔσον κανεῖς ἄλλος Γερμανὸς πρὸ αὐτοῦ, καὶ ὅλοι οἱ μετ' αὐτὸν ἐπὶ πολὺ θὰ διδάσκωνται παρ' αὐτοῦ. Ἐπὶ γενεᾶς σχεδὸν ὅλας ἐδίδαξεν ὁ Hermann ἀπὸ καθέδρας τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Ὁ Wil. ὅμως ἀπῆτει ἤδη νέον τι, τὴν ἱστορικὴν κατανόησιν τοῦ συγγραφέως. Συγγραφεὺς τις, ἐφρόνει, δύναται μόνον ἐκ τῆς ὅλης ἐποχῆς του, τοῦ λογοτεχνικοῦ εἴδους του καὶ τοῦ ὅλου πνεύματος τοῦ Ἑλληνισμοῦ νὰ κατανοηθῆ προσηκόντως. Ὁ Γοδοφρ. Hermann ἀπῆτει νὰ γνωρίζῃ τις μόνον τὴν γλῶσσαν τοῦ συγγραφέως ὅν ἤθελε νὰ νοήσῃ ἢ περὶ οὗ ἐπιδραματεύετο ἀλλὰ νὰ γνωρίζῃ αὐτὴν τελείως, ὁ Wil. ἐκτὸς τούτου ἔθετε νέαν πρωτοφανῆ ἀπαίτησιν, τὴν ἱστορικὴν τοῦ συγγραφέως κατανόησιν, ἀπῆτει λοιπόν, ἵνα τὴν ἀτομικότητα ἐν τῇ γλώσσῃ καὶ ἐν τοῖς πράγμασι τοῦ συγγραφέως ζητήσωμεν νὰ κατανοήσωμεν ἐκ τῶν χρόνων του, ἐκ τοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς του, ὡς λέγομεν σήμερον, ἐκ τοῦ λογοτεχνικοῦ εἴδους του καὶ γενικῶς ἐκ τοῦ ὅλου Ἑλληνισμοῦ. Πᾶν ἄλλο ἢ καταφρονητῆς τῆς γνώσεως τῆς γλώσσης ὑπῆρξεν αὐτὸς ὁ μετὰ τοσαύτης εὐχερείας καὶ κομψότητος καὶ τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν καὶ τὴν Λατινικὴν γράφων. Οὐδεὶς σύγχρονος ἢ παλαιότερος φιλόλογος ἠδυνήθη νὰ παρακολουθήσῃ οὕτω τὴν ἐξέλιξιν τῆς ὅλης Ἑλληνικῆς γλώσσης, ἢ γνώσις δὲ ἢ, εἶχε αὐτῆς ἔφθανε μέχρι τῶν σημερινῶν μας ἰδιωμάτων, καὶ συχνάκις ἐχαριεντίζετο μὲ τὰ «νέα» καὶ «παλαιά», ὡς ἔλεγε. Λαμπρὰ μνημεῖα τοιαύτης γλωσσικῆς ἐρμηνείας εἶναι αἱ εἰς τὸν Ἡρακλέα τοῦ Εὐριπίδου διεξοδικαὶ σημειώσεις του, τὰς ὁποίας πρέπει πᾶς φιλόλογος νὰ μελετᾷ καὶ νὰ καθοδηγῆται οὕτω εἰς τὰς γλωσσικὰς σπου-

γὰρ τὰ τοιαῦτα σχεδὸν ὑπολαμβάνομεν ἐκ τοῦ δημοσίου δεῖν χορηγεῖσθαι· ὅθεν καὶ χορηγεῖται θαψιλῶς· οὐδὲν δ' οἶμαι διαφέρει πῆ καὶ πῶς τὰ θέοντα περαίνεται· περαίνεσθαι μόνον. Ἐλπίς δὲ τοῦτο γενήσεσθαι ἕως ἂν νεότης ἐπιδασταίνῃ φύσει τε καὶ ἀσκήσει πρὸς τὴν περὶ τὰ Ἑλληνικὰ σπουδὴν ἱκανή. Τοιαύτην δὲ παρ' ὑμῖν, ὦ ἑταῖροι, πολλὴν εἶναι γηράσκοντί μοι καὶ περὶ τῶν οἰκοθεν ἤττον εὐθαρσεῖ γιγνομένῳ κρατίστη παραμυθία· προὔτρεψε δὲ μ' οὗτος ὁ καιρὸς καὶ πρὸς ὑμᾶς ταῦθ' ὁμολογῆσαι· τίς γάρ ἂν εἶη κρείττων ἔπαινος;

Εὐμενεῖς μὲν οὖν οἱ κοινοὶ θεοὶ τοῖς ἔργοις ὑμῶν παρασταῖεν· εἰάν δὲ πως καὶ αὐτὸς χρεῖαν τιν' ὑμῖν παρέχεσθαι δυνηθῶ, μάλ' ἠδομένῳ μοι τοῦθ' ἐκάστοτ' ἔσται (*).

Διευτυχεῖτε.

*) Ἴδὲ The Journal of Hellenic Studies. XXIX. 1909. part. II, σελ. LIX.

δάς του ¹⁾. Περὶ τοῦ Wil. ἐλέχθη (Pohlenz) ὅτι οὐδεὶς φιλόλογος σύγχρονος ἢ τῶν παρελθόντων αἰώνων καὶ οὐδεὶς Ἑλληὴν μάλιστα ἠδύνατο τὴν ἰδίαν γλῶσσαν νὰ παρακολουθήσῃ οὕτως ὡς αὐτὸς ἠδύνατο νὰ πράξῃ τοῦτο ἐν τῇ ἐξελίξει τῆς διὰ τῶν αἰώνων, ἐν τῇ διακλαδώσει τῆς εἰς ποικίλας διαλέκτους, ἐν τῇ ἀναπτύξει τῆς ἐν τῇ Λογοτεχνίᾳ καὶ ἐν τῇ ὁμιλίᾳ, ἐν τῇ ἐπιστήμῃ τέλος καὶ τοῖς νομικοῖς ὅροις. Πόσον ἐκτείνει τὰ ὅρια ταῦτα, ἠκούσαμεν πολλοὶ ἐν Γοτίγγῃ κατὰ τὴν ἐκεῖ σύνοδον τῶν Γερμανῶν φιλολόγων τῷ 1927 (*Geschichte der griechischen Sprache*, ἐν Βερολίνῳ 1928). Ἀναρίθμητοι εἶναι αἱ διορθώσεις του, πλεῖσται δὲ αἰ *palmares emendationes* του. Ἀλλὰ τὸν θηρευτὴν μόνον διορθώσεων ἔσκωπε κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καθ' ὃν καὶ ὁ Nietzsche. Ἡ κριτικὴ τοῦ κειμένου καὶ ἡ ἐρμηνεία τῶν λεπτομερειῶν αὐτοῦ ὤφειλε κατ' αὐτὸν νὰ ὀδηγῆ τὸν φιλόλογον εἰς τὴν κατανόησιν τῆς διανοητικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς διατάξεως τοῦ ἔργου, διὰ τούτων δὲ θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἀνεύρωμεν τὸν σκοπὸν, ὃν ἐπεδίωκεν ἡ δημιουργοῦσα τὸ ἔργον ψυχὴ τοῦ συγγραφέως. Τὰς νεωτέρας ἐκδόσεις τῶν συγγραφέων μετ' ἰδιαιτέρας χαρᾶς ἔκρινε· καὶ ἐπήνεσε μὲν π. χ. τὴν τελευταίαν ἐκδοσιν τοῦ Εὐριπίδου ὑπὸ τοῦ Murray (ἐν τῇ *Bibliotheca Oxoniensis*), ἔψεξε δὲ ἡ τοῦλάχιστον δὲν ἠὺχαριστήθη μὲ τὴν τοῦ Σοφοκλέους ὑπὸ τοῦ Pearson.

Ὅ,τι ὁ Fr. Aug. Wolf ὡς σκοπὸν τῆς φιλολογίας οἶονεὶ προεμάντευσε, τοῦτο κατωρθώθη ἐπὶ τοῦ Wil. καὶ κατὰ μέγα μέρος δι' αὐτοῦ. Ἡ ἐπιστήμη ἡμῶν ἀντὶ τῆς φιλολογίας τῶν λέξεων γίνεται ἀρχαιογνωσία ὅλη ἢ ἀρχαιομάθεια, ἐπιζητεῖ τὴν σύλληψιν καὶ γνῶσιν ὀλοκλήρου τοῦ ἀρχαίου κόσμου, εἰς ὅλας τὰς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς του. Ἡ ἐπιστήμη αὕτη ἐπεκτείνει τὰ ὅριά της ἀπὸ τῆς ὀμιχλώδους προϊστορικῆς ἐποχῆς μέχρι τῶν χρόνων ὅπου τὸ λαμπρὸν ἱστορικὸν φῶς τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος καταυγάζει Ἀνατολὴν καὶ Δύσιν. Τὸν «Ἑλληνισμόν», ὅστις ἐθεωρεῖτο ὡς ἐποχὴ παρακμῆς συνέλαβε καὶ κατενόησε μόνον ὡς ἱστορικὴν ἐξέλιξιν, καὶ ἐξετίμησε μάλιστα ἐνίοτε ἐπὶ βλάβῃ αὐτῆς ταύτης τῆς κλασσικῆς περιόδου τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος. Κατὰ τὰ τελευταῖα δὲ μὴ ἔτη τῆς ζωῆς του εἶναι ἐκ τῶν ἔργων του ἀπαραγνώριστος ἐπιστροφή τις πάλιν πρὸς τὰ κλασσικά.

¹⁾ Δὲν ἔχει σημασίαν τινὰ τὸ ὅτι ἐνίοτε σφάλλεται περὶ τινὰ μικρὰ καὶ ἐπιουσιώδη, πρβλ. τὰ ἐν στίχῳ 625 περὶ τοῦ σημερινοῦ νερόν σημειούμενα.

Ἡ ἀφομοιωτικὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος δύναμις καταφαίνεται καὶ ἐν τῇ Ρώμῃ. Διὰ τοῦτο ὁ Wil. συνέδεε τὴν σπουδὴν τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπαραιτήτως καὶ πρὸς τὴν Ρωμαϊκὴν φιλολογίαν, δι' ἀμφοτέρων δὲ τούτων ἔφθανε μέχρι τοῦ Χριστιανισμοῦ, μέχρι τοῦ Ὄριγένους, τοῦ Λιβανίου καὶ τοῦ Βασιλείου. Τὸ πεδίου τῆς συγγραφικῆς του δράσεως ἐκτείνεται ἀπὸ τοῦ Ὀμήρου μέχρι τῶν Βυζαντινῶν. Ἡ ἐντύπωσις δὲ ἐκ τοῦ περιεχομένου της καὶ ἡ γενικωτέρα ἐπενέργεια αὐτῆς εἶναι ἐκπληκτικὴ. Πανταχοῦ εἴτε τακτοποιεῖ ὑπάρχοντα, εἴτε ἐκβάλλει αὐτά, εἴτε παράγει νέα, εἴτε παροτρύνει εἰς ἐξέτασιν τῶν νέων προβλημάτων. Πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν ταύτην τῆς ἐπιστήμης ἡμῶν συνέπεσαν εὐτυχῶς καὶ τὰ ἀφθονώτερα εὐρήματα τῶν παπύρων, οὐδεὶς δὲ σπουδαῖος πάπυρος τῶν τελευταίων τριάκοντα ἐτῶν ἐξεδόθη ἄνευ τῆς συνεργασίας τοῦ Wil., καὶ οἱ Πέρσαι τοῦ Τιμοθέου μόνον διὰ τῆς ἐργασίας του κατέστη δυνατόν νὰ κατανοηθῶσι (1903).

Ἦδη ἐν Γοτίγγῃ, ἀλλὰ κυρίως μὲ τὴν ἐν Βερολίνῳ δρασίῳ του, ἄρχεται ἡ ἐπὶ εὐρυτέρων βάσεων θεμελίωσις τῆς Ἑλληνικῆς φιλολογίας. Ὁ ἐπικρατῶν κλασικισμὸς ἐθόλωνε τὸ βλέμμα τῆς ιστορικῆς ἀντιλήψεως. Καὶ εἶχον μὲν πρὸ δεκαετηρίδων ζήσει καὶ δράσει, ὡς ἐλέχθη, ἄλλοι ἀστέρες τῆς φιλολογίας, ἐξ ὧν ὁ μὲν Boeckh εἶχε δείξει τὴν ὁδὸν πρὸς τὴν ἀληθινὴν ἐν τῇ φιλολογίᾳ ζωὴν, ὁ δὲ Welcker τὴν ὁδὸν πρὸς τὰς καρδίας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἀλλ' εἶχε νικήσει, ὡς εἶδομεν, ἐπὶ τινὰ χρόνον ἡ φιλολογία τῶν λέξεων καὶ τῆς περιωρισμένης ἐρμηνείας¹⁾. Ἦδη ὁμοῦς ἐν τῇ εἰσαγωγῇ τῆς πρώτης ἐκδόσεως τοῦ Ἡρακλέους τοῦ Εὐριπίδου (ἐν τῷ κεφαλαίῳ *Wege und Ziele der modernen Tragikerkritik*) κατέδειξε πόσον αὐτὸς εἶχε προβῆ πέρα τοῦ τέως θαυματομένου Γοδοφρ. Hegmann. Περαιτέρω δὲν ἤρκεσθη μόνον εἰς τὴν κριτικὴν, ἣν ἐφῆρ-

¹⁾ Ὁ Boeckh πρῶτος ἤρχισε τὴν ἐπιστημονικὴν σπουδὴν τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ εἶχε τὸ εὐτύχημα νὰ ἴδῃ προσερχομένην πρὸς αὐτὸν σωρείαν ὄλην εὐφυσιαστῶν μαθητῶν καὶ συναδέλφων. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι τὸ σημειῶσαν ἐποχὴν ἔργον του ἀναφέρεται εἰς τὸν οἰκονομικὸν βίον καὶ τὰς μορφὰς τοῦ καθ' ἡμέραν βίου τῶν πολιτῶν καὶ τοῦ Κράτους τῶν Ἀθηναίων· ὁ Welcker μεγαλοφυῶς ἐξηρσύνησε τὰ τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς θρησκείας καὶ τὰ τῆς Ἑλληνικῆς τραγωδίας. Ἄς μνημονευθῇ ἐνταῦθα καὶ ὁ Otfried Müller, οὗ τὸ θαιμόνιον βλέμμα διεῖθε πρῶτον ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ ἱστορία δύναται νὰ κατανοηθῇ μόνον, ἐὰν τις ἐξετάσῃ τὴν ἰδιορρυθμίαν τῶν Ἑλληνικῶν φύλων Ἡ ἐναίσιμος διατριβὴ του (*Aeginetica*) ἐξετάζει τὴν ὄλην ἱστορικὴν παράδοσιν ἐνὸς καὶ μόνου—ἀλλὰ τόσοσιν τότε σπουδαίου—τόπου μὲ ἀληθῶς ὑποδειγματικὸν τρόπον.

μοζεν ὁ Λάχμανν, κατὰ τὴν χρονολογικὴν διάταξιν τῶν μεσαιωνικῶν ἡμῶν χειρογράφων, ἀλλὰ προέβη πολὺ πέρα τούτου, ἐθεμελίωσε τὴν ἱστορίαν τῆς παραδόσεως τοῦ κειμένου μέχρι αὐτῆς τῆς ἀρχαιότητος, μέχρι αὐτοῦ τοῦ πρωτογράφου κειμένου τοῦ συγγραφέως. Ἐφηρμόσθη εἶτα τοῦτο ὑπὸ φίλων του ἐν Ροτίγγη εἰς τὰ Λατινικά, καὶ σήμερον εἶναι κοινὸν κτῆμα τῆς ἡμετέρας ἐπιστήμης. Ὑπῆρξε πρὸς τούτοις πρωτοπόρος εἰς τὴν τάσιν τοῦ 19ου αἰῶνος πρὸς καταπολέμησιν τῆς κλασικιστικῆς καὶ ρωμαντικῆς τάσεως καὶ ἐβοήθησε τὴν ἀνέγερσιν τῆς πραγματικῆς καὶ θετικῆς ἐρεύνης. Καὶ δι' αὐτὸν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ὑπῆρξαν ἄνθρωποι ὑπὸ θείας μοίρας εὐνοηθέντες καὶ διὰ χαρισμάτων ἰδιαιτέρων καὶ μοναδικῶν προικισθέντες. Ἄλλ' ἦσαν καὶ αὐτοὶ ἄνθρωποι, ὡς καὶ οἱ ἄλλοι, καὶ οὐχὶ αἰθέρια εἰδῶλα. Ἴνα τις κατανοήσῃ αὐτοὺς πρέπει, ὡς καὶ διὰ πάντας τοὺς ἀνθρώπους, νὰ μελετήσῃ τὴν ἱστορίαν των, τὴν ἐξέλιξιν των καὶ τὰς ποικίλας ἐκδηλώσεις τοῦ καθ' ἡμέραν βίου των. Ὡς συγγραφεὺς ὕφους καὶ ῥήτωρ (ἦτο καὶ ἐπίσημος Professor eloquentiæ) εἶναι πολλάκις ἀληθῆς καλλιτέχνης. Καὶ ἂν ἐξαιρέσῃ τις τοὺς ποικίλους λόγους καὶ τὰς Διαλέξεις του, δύνανται καὶ ἐκ πλείστων καθαρῶς φιλολογικῶν ἔργων του νὰ ἐξαχθῶσι μακρὰ τεμάχια πρὸς διαρκῆ ἀνάγνωσιν καὶ διάδοσιν εἰς εὐρυτέρους κύκλους, ὡς λόγου χάριν τὸ τελευταῖον κεφάλαιον τῶν Ὀμηρικῶν Ἐρευνῶν του, ἐκ τῆς Σαπφοῦς καὶ Σιμωνίδου τὸ περὶ προσωπικότητος, ἐκ τοῦ Πινδάρου αἱ περιγραφαὶ τῶν Δελφῶν, Ὀλυμπίας, Δήλου, Σπάρτης, ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ ποιητοῦ καὶ ἄλλα, ἐκ τῆς Ἑλληνιστικῆς Ποιήσεως τὸ κεφάλαιον περὶ τῶν «Ἑλληνιστικῶν βασιλέων καὶ τῶν Ἑλληνικῶν πόλεων». Διέκρινέ τις παρ' αὐτῷ τὸ ὕφος τοῦ πανηγυρικοῦ λόγου τοῦ ὕφους τῆς διαλέξεως, ἢ τοῦ ὕφους τῆς ἐπιστημονικῆς ἀνακοινώσεως ἢ καὶ τῆς ἀπὸ καθέδρας διδασκαλίας¹⁾. Ἀλλὰ εἰς ὅλα ταῦτα ἐζήτει νὰ διδάσκῃ, νὰ ζωγραφίσῃ καὶ νὰ ἀναζωογονῇ ἀνθρώπους, ποιήματα, ὅρους τῆς ζωῆς, πολεμικὰ γεγονότα. Ἡ ὁμιλία προεχώρει πολλάκις κατὰ τὴν ρύμην τοῦ λόγου εἰς ἐσωτερικὴν τινα συγκίνησιν, συχνὰ εἰς ἄκρατον ἐνθουσιασμόν. Ἡ εὐγενεστάτη τοῦ ἀνθρώπου δύναμις, (εἶπε εἰς τὸν πανηγυρικόν του λόγον 1900 ἐπὶ τῷ νέῳ αἰῶνι) ἀνήκει οὐχὶ εἰς αὐτόν, ἀλλ' εἰς τὴν ἀνθρωπότητα, ἐκάστη

¹⁾ Διαλέξεις ἔκαμε προσκληθεῖς εἰς πλείστας Γερμανικὰς πόλεις καὶ πολλάκις καὶ εἰς τὸ Ἐξωτερικόν, ἐν Βιέννῃ, Ὀλλανδίᾳ, Ἀγγλίᾳ, Δανίᾳ, Σουηδίᾳ, διαρκοῦντος δὲ τοῦ πολέμου εἰς Γερμανοὺς στρατιώτας ἐν Βαρσοβίᾳ καὶ Μακεδονίᾳ.

ἀλήθεια ἀποδαίνει κοινόν κτήμα εὐθύς ὡς λεχθῆ. Τί σημαίνει ποῖος τὴν εἶπε πρῶτος; Ἡ πηγὴ τρέχει εἰς τὸν ῥύακα, ὁ ῥύαξ εἰς τὸν ποταμόν, καὶ ὅλοι οἱ ποταμοὶ εἰς τὴν αἰωνίαν καὶ ἀπέραντον θάλασσαν. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ ἐν τῇ ἐπιστήμῃ.—Ἐν τῇ θεᾷ τοῦ αἰωνίου εἶναι, καὶ ἐὰν ἀκόμη τὸ θεῖον φῶς εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ αἰσθητὸν εἰς τὸν γήϊνον ὀφθαλμόν μας μόνον ἐν χρωματιστῇ ἀνταυγείᾳ (im farbigen Abglanze) τοῦ γίνεσθαι, ἔχει ὁ ἄνθρωπος τὸν ὡς ἀληθῶς ἀνθρώπινον βίον. Ἐν τῇ πηγῇ ἣτις τὸν ποτίζει, ἐν τῷ δένδρῳ τοῦ ὁποίου οἱ καρποὶ τρέφουσιν αὐτόν, ἐν τῇ καταγίδι ἣτις τὸν περικυκλώνει, ἐν τῷ ἡλίῳ ὅστις τὸν θερμαίνει, ἡσθάνθη ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος τὴν ἐνεργοῦσαν ὑπεράνθρωπον δύναμιν, ἐν τούτοις ἐφανερῶθη εἰς αὐτόν ἡ θεότης. Πάντα ἦσαν δι' αὐτόν θαῦματα, πᾶν θαῦμα ἦτο ἐν ἀμέσῳ ἀναφορᾷ ἔργον τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἐπιστήμη ἐγεννήθη, ὅταν ἡ θεία ὁρμὴ πρὸς γνῶσιν τῆς ἀληθείας ἢ ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν ἐν Ἰωνίᾳ σοφῶν ἀνδρῶν ὑπάρχουσα, ἐτόλμησε νὰ προχωρήσῃ ἐκ τῶν πολλῶν πρὸς τὸ ἓν, διότι οὗτοι ἀνεγνώρισαν τὴν ἐνότητα τῆς ζωῆς. Τίνι τρόπῳ; Διότι ἀνύψωσαν τοὺς ὀφθαλμοὺς των πρὸς τὸν οὐρανὸν καὶ συνεῖδον τὴν αἰωνίαν σταθερότητα ἐν τῇ ἐναλλαγῇ τῶν κόσμων του. Καὶ ὅ,τι εἶδον καὶ διεκήρυξαν ἦτο κόσμος, ἦτο ἁρμονία. Αἰῶνες καὶ χιλιετηρίδες παρῆλθον, αἰῶνες καὶ χιλιετηρίδες θὰ παρέλθουν. Τὰ γένη τῶν ἀνθρώπων ἠγωνίσθησαν καὶ θὰ ἀγωνίζονται ἵνα ἀνευρίσκωσι καὶ δεικνύωσι τὸν κόσμον καὶ τὴν ἁρμονίαν ἐν μεγάλοις καὶ μικροῖς, ἐν τῷ φυσικῷ καὶ ψυχικῷ κόσμῳ. Νὰ ἀνακαλύψουν τὴν αἰωνίαν ὠραιότητα καὶ σοφίαν δὲν θὰ δυνηθῶσι ποτε. Καὶ ὅσον καὶ ἂν ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος φαντάζεται ἑαυτὸν ὑπέροχον διότι δύναται νὰ διευθύνῃ τὴν δύναμιν τοῦ ἠλεκτρισμοῦ καὶ νὰ παράγῃ ἐξ αὐτοῦ φῶς, θερμότητα ἢ κίνησιν, τὴν αὐτὴν δύναμιν εἰς ἣν ὁ ἀρχέγονος πρόγονός του ἐν δειλῇ προσευχῇ προσέφερε θυσίαν πώλου διὰ νὰ ἐξευμενίσῃ τὴν θεότητα, οὐχ ἦττον ἀμφοτέρους συνδέει τὸ αὐτὸ τῆς ἀδυναμίας συναίσθημα. Μόνον ὁ φόβος ἔφυγεν ἀφ' ὅτου εἰς τὸ ὄμμα τῆς ψυχῆς ἀνεώχθη ὁ αἰώνιος κόσμος, καὶ εἰς τὸ οὖς τῆς ἡ ἀγία ἁρμονία. Ἐμειναν καὶ ηὔξήθησαν μόνον ἡ λατρεία καὶ ὁ σεβασμός».—Ὡς ἄλλο σπουδαῖον ἔργον καὶ καθήκον τῆς ζωῆς του ἐθεώρει διδάσκων τὸ νὰ ἐθίζῃ τοὺς σπουδαστὰς νὰ σκέπτονται ἐπιστημονικῶς καὶ ἐν αὐστηρᾷ καὶ τὸ ἔργον προαγούσῃ πειθαρχίᾳ, διὰ τούτων δὲ νὰ καρπῶνται πᾶν καλὸν ἐκ τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ νὰ μεταφυτεύωσι τοῦτο εἰς τὸν ἴδιον ἐθνισμόν. Συχνάκις προετίμα νὰ εἰσάγῃ καὶ καθοδηγῇ εἰς τὴν ἐπιστήμην τοὺς εἰσερχομένους τὸ πρῶτον εἰς τὸ Πανεπιστήμιον φοιτητὰς (Proseminar). Ἐξήτει

νά ἐμφυσᾶ εἰς τοὺς ἀκροατάς του τὰ ἰδεώδη τοῦ ἀληθοῦς, ἀγαθοῦ καὶ καλοῦ, τὰ ὅποια τόσον θαυσιλῶς παρείχεν εἰς αὐτὸν ἢ ἐπιστήμη εἰς ἣν εἶχεν ἀφιερῶσει τὴν ζωὴν του. Ἡ ἐπιστήμη ἦτο δι' αὐτὸν λατρεία τοῦ θεοῦ. Τὴν διδασκαλίαν του ἐνεψύχωνε ἱερὸν πῦρ συναρπάζον τὰς ψυχὰς καὶ ἐπισωρεῦον πλῆθος ἐννοιῶν. Ἡ πρὸς ἐργασίαν ἀντοχή του καὶ φιλοπονία του ἔφθανε τὰ ὄρια τοῦ μυθώδους, ὅπως πείθεται ὁ διατρέχων μόνον διὰ τοῦ βλέμματος τὴν ἐκδοθεῖσαν μακρὰν βιβλιογραφίαν τῶν ἔργων του. Εἶναι 800 μέχρι τοῦ 1929, ἐξ ὧν 31 ὀλόκληρα μεγάλα βιβλία. Πολλῶν ἐξ αὐτῶν ἡ ἀρχὴ ἀνάγεται εἰς τοὺς νεανικούς του χρόνους, ἐν δὲ τῇ καθεστηκυίᾳ ἢ καὶ ἐν τῇ προβεβηκυίᾳ ἡλικίᾳ του ἔσχε τὴν εὐκαιρίαν καὶ τὴν διάθεσιν νὰ πραγματευθῇ αὐτὰ ἐκτενῶς. Ἠγνῶει τὸν φόβον ἐν τῇ ἐπιστήμῃ καὶ τὴν γνώμην του ἔλεγεν ἔστω καὶ μὲ κίνδυνον νὰ δυσαρεστήσῃ ὑψηλὰ πρόσωπα, ἐβοήθησε καὶ ἀνεπτέρωσε πολλούς, οὐκ ὀλίγων ὁμῶς κατέρριψε καὶ ἠφάνισε τὸν ἐπιστημονικὸν βίον. Ἡ τραχύτης τῶν κρίσεών του προκειμένου περὶ ἐργασιῶν αἵτινες δὲν ἐφαίνοντο εἰς αὐτὸν ἄξιοι λόγου ὑπῆρξε παροιμιώδης ¹⁾. Ἀλλὰ παρ' ὅλα ταῦτα ἐνέκλειε τὸ στῆθος του μαλακὴν καρδίαν, ἣτις πολλάκις ἰδίως κατὰ τὸ γῆράς του ἐξέσπα εὐκόλως καὶ εἰς δάκρυα. Ἡ μετὰ τὸν παγκόσμιον πόλεμον πτώσις τῆς Γερμανίας ἐπλήγωσεν, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, βαθύτατα τὴν ψυχὴν του. Εἶχον εὐγνώμονα ἀφορμὴν μετὰ τὴν αἰχμαλωσίαν μου νὰ ἐπισκεφθῶ αὐτὸν κατὰ Νοέμβριον 1918, εὔρον δὲ αὐτὸν συντετριμμένον καὶ δυσπαραμύθητον. Ἡ ἡττημένη πατρίς του, τὸ μάταιον τῶν γενομένων ἀπαραδειγματίστων θυσιῶν, ἡ διάλυσις τῶν ὀνείρων, ἡ ἀπώλεια προσφιλοῦς υἱοῦ εὐφρευστάτου πρὸς τὴν φιλοσοφίαν ²⁾, ἡ διακοπὴ τῶν διεθνῶν ἐπιστημονικῶν σχέσεων, τὸ γῆράς του, ἐπλήρουν τὴν ψυχὴν του βαθείας ὀδύνης καὶ ἀπελπισμοῦ κυρίως διὰ τὸ μέλλον τῆς Γερμανίας. Ἀλλὰ σὺν τῷ χρόνῳ ἀνέλαβε θάρρος καὶ ἤλπιζεν, ἐζήτησε παρηγορίαν εἰς τὰς μελέτας του, καὶ ἡ φοβερὰ ἐκείνη ἀπαισιοδοξία του ὑπεχώρησεν ἢ ἐπουλώθη.

¹⁾ Τοῦτο τὸ ἰδίωμα τοῦ χαρακτηῆρός του ἐζήτησαν καὶ ἄλλοι τινὲς ἀσημότεροι τῶν μαθητῶν ἢ συναδέλφων του νὰ μιμηθῶσι χωρὶς νὰ λάβωσιν ὑπ' ὄψιν ὅτι ἄλλος ἦτο ὁ Wil. καὶ ἄλλοι εἶναι ἢ ἦσαν ἐκεῖνοι.

²⁾ Πρβλ. τὸ ἔργον του (*Tycho von Wilamowitz-Moellendorff*): Die dramatische Technik des Sophokles. Aus dem Nachlass herausgegeben von E. Knapp. Βερολίνον 1917. Περιέχει καὶ συμβολὴν τοῦ πατρὸς Wil. περὶ τοῦ «Οἰδίποδος ἐπὶ Κολωνῶν».

Ἵπῆρξεν ἀριστοκρατικὸς καὶ κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν, εἰς τὰ λεπτὰ καὶ ὀξέα χαρακτηριστικὰ τοῦ ἐξυρημένου προσώπου του, εἰς τὴν ἐξωτερικὴν παράστασιν καὶ εἰς τοὺς τρόπους του—ἀλησμόνητος εἶναι ἰδίᾳ ἡ ἐμφάνισίς του κατὰ τὰ τελευταῖά του ἔτη, κάμπτεται ἤδη ἐλαφρῶς ὑπὸ τὸ βάρος τῶν ὀγδοήκοντα ἑτῶν τὸ τέως εὐθυτενὲς σῶμά του, αἱ κινήσεις του διατηροῦν ὁμῶς εἰσέτι ζωηρότητα τινα, φωτοβολεῖ ἐκ λευκότητος ἢ ἀραιὰ πλέον κόμη του ὑπεράνω τοῦ ἐκπνευματωθέντος προσώπου του, εἰς τὸ ὅποιον διακρίνει τις βαθείας ἐκ τῆς πνευματικῆς ἐργασίας καὶ τῶν συγκινήσεων ρυτίδας καὶ δύο φεγγοβόλους γαλανοὺς ὀφθαλμούς, καὶ τὰ χεῖλη τὰ ἐγκλείοντα διαρκὲς τι σκωπτικὸν μειδίαμα, ἀλλὰ μεταδίδοντα καὶ πῦρ καὶ ἐνθουσιασμόν. Ἡδύνατο ἡ στάσις του ρητορεύοντος νὰ προσλάβῃ ὄψιν προφήτου, ὡς διηγοῦνται οἱ ἰδόντες αὐτὸν ἀποχαιρετίζοντα διὰ παντὸς τὸν συνάδελφον καὶ φίλον του Leo. Πρὸς τὴν λευκότητα τῆς κόμης ἀντετίθετο, ὡς εἶπον, ἡ ζωηρότης τῶν κινήσεων τοῦ ἀνδρός, ὅστις εἰσερχόμενος εἰς τὴν αἴθουσαν τῶν παραδόσεων δὲν ἐβάδιζεν, ἀλλ' οἶονεὶ ὥρμα πρὸς τὴν ἔδραν, ἵνα ἐκ ταύτης ἀπαγγείλῃ νέα διδάγματα καὶ νέον πῦρ ὑπεκκαύσῃ εἰς τὰς ἀπαλὰς ψυχὰς τῶν ἀκροατῶν του. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ἤθελε νὰ διδάσκεται ἢ νὰ μεταδιδάσκεται παρ' ἄλλων: *Philologus vir bonus discendi peritus*. Ἐνίοτε συνέβαινε νὰ παρατηρήσῃ τις ὅτι ἡ παράδοσις του ἴσως μὴ προετοιμασθεῖσα ἐπαρκῶς (πάντοτε δὲ παρέδιδε καὶ ὠμίλει ἐλευθέρως, οὐχὶ ἀπὸ χειρογράφου, ἐξαιρουμένων βέβαια τῶν κειμένων τῶν συγγραφέων) δι' οἶονδῆποτε λόγον, ἐχώλαινεν ὡς πρὸς τὴν συνοχὴν πρὸς τὰ προηγηθέντα ἢ πρὸς τὸ θέμα, ἀλλ' ἀκριβῶς αὐταὶ αἱ τυχόν παρεκβολαὶ του ἢ τὰ γενικώτερα διδάγματά του εἶχον ἀκόμη σπουδαιότεραν ἀξίαν καὶ ἦσαν χρησιμώτερα διὰ τοὺς φοιτητάς.

Εἶναι δύσκολον καὶ πρόωρον ἀκόμη νὰ ἐκτιμήσῃ τις προσηκόντως τὴν ὅλην ἐπιστημονικὴν ἐργασίαν του. Δὲν εἶναι μόνον τὰ πολυπληθῆ ἔργα του καὶ αἱ πολυπληθέσταται διατριβαὶ του, εἶναι καὶ τὸ πλῆθος τῶν νύξεων καὶ συνεργασιῶν ἃς παρέσχεν εἰς μαθητάς καὶ φίλους. Καὶ ὄχι μόνον νύξεις ἀλλὰ καὶ τὰς κεντρικὰς τῆς ὅλης ἐργασίας ιδέας ἔδωκεν αὐτὸς πλειστάκις. Πόσα βιβλία τυπούμενα δὲν συνανέγνωσεν εἴτε ταῦτα εἰς παλαιὰ κείμενα ἀπέδλεπον εἴτε εἰς ἐπιγραφὰς εἴτε εἰς παπύρους ¹⁾.

¹⁾ Προετοιμάζεται καὶ ἡ ἐκδοσις τῶν *Kleine Schriften* του εἰς 6 τόμους ὑπὸ ἐπιτροπῆς, ἣν αὐτὸς πρὸ τοῦ θανάτου του ὤρισεν, εἰς ἣν ὡς εἰκόσ, πρῶτος ἀνήκει ὁ γαμβρὸς του καθηγητῆς Friedrich Freiherr Hiller von Gærtringen, ὁ γνωστότατος ἐπιγραφικὸς καὶ ἀρχαιολόγος, ὁ ἐνεργήσας τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Θήρας.

Πρὸς τὸ γεννηθὲν μετὰ τὸν παγκόσμιον πόλεμον νέον πνεῦμα, τὸ ὁποῖον καὶ ἐν τῇ ἐπιστήμῃ νέας ὁδοὺς ζητεῖ νὰ ἀνεύρη καὶ θέλει νὰ ἐποικοδομήσῃ ἐπὶ νέων ἀρχῶν τὸν ἀνθρώπινον βίον, τὴν δὲ φιλολογίαν ἐν πολλοῖς ἀνεζωπύρησε καὶ εἰς φιλοσοφικωτέραν σταδιοδρομίαν προετοιμάζει, δὲν ἦτο δυνατόν εὐκόλως νὰ ἐξοικειωθῇ ὁ γέρων Wilamowitz. Ἐπέζησε νὰ ἴδῃ πάντας σχεδὸν τοὺς ἡλικιώτας, φίλους καὶ ὁμοτέχνους, ἀποθνήσκοντας τὸν ἕνα μετὰ τὸν ἄλλον. Ἡσθάνθη ἑαυτὸν ἀπομονούμενον καὶ ὡς μόνην παρηγορίαν ἐν τῇ μονώσει του ταύτη ἐπεζήτησε τὴν κατ' ἔτος σχεδὸν ἑκδοσιν ἑνὸς βιβλίου ἐκ τῶν σημειώσεων πάντως ἃς διδάσκων τὸν συγγραφέα τοῦτον εἶχεν ὁ ἴδιος κάμει. Διὸ καὶ τὰ τελευταῖα του ἔργα—πλὴν τοῦ περὶ τῆς θρησκείας τῶν Ἑλλήνων—δὲν ἔχουσι τὴν τελειότητα καὶ τὸ ἀπετρογγυλωμένον τῶν παλαιότερων.

Εἰς τὰς πνευματικὰς ἐπιστήμας σπανίως δίδεται ὁ τίτλος τοῦ μεγαλοφυοῦς· εἰς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας εἶναι τοῦτο συχνότερον· εἰς ταύτας τυχαίως γενεμένη ἢ καὶ ἀπὸ σκοποῦ ἐπιζητηθεῖσα ἀνακάλυψις τις θέτει ἡμᾶς πρὸ νέων προβλημάτων τῶν ἐπιστημῶν τούτων ἢ συντελεῖ εἰς τὴν νέαν κατεύθυνσιν πολλάκις τῆς ὅλης ἐπιστήμης, εἰς ἣν ἀφορᾷ. Ἀλλὰ προκειμένου περὶ τοῦ Wilamowitz δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφισβολία ὅτι ὑπῆρξεν ἀληθῶς μεγαλοφυῆς ἐν τῇ Φιλολογίᾳ. Τὰ ἔργα του χαρίζουσιν εἰς ἡμᾶς καὶ μετὰ τὴν μετάδοσίν του εἰς τὴν χώραν, ἐν ἣ «τὸ τῆς ἀληθοῦς ἐπιστήμης γένος τοῦτον ἔχει τὸν τόπον» ζωὴν καὶ φῶς, τιμαλφῇ διδάγματα καὶ σταθεροὺς νόμους τῆς φιλολογικῆς ἐργασίας, χαρίζουσιν εἰς ἡμᾶς πρὸ παντὸς ἐν διαρκῆς ὑπόδειγμα βίου, ἐπιστημονικοῦ καὶ πατριωτικοῦ, κοινωνικοῦ καὶ ἰδιωτικοῦ. Τὸ συναίσθημα ὅτι μεγάλη ἐποχὴ τῆς Ἑλληνικῆς φιλολογίας παρῆλθε μετ' αὐτοῦ δὲν δύναται τις νὰ κατασιγάσῃ ἐν ἑαυτῷ. Τὸ παράδειγμα τοῦτο ἀνάγκη ἢ νεωτέρα καὶ ἀμέσως πρὸς τὸν ἐκλιπόντα ἄνδρα συνεχομένη γενεὰ τῶν φιλολόγων νὰ ἔχῃ διαρκῶς ὑπ' ὄψιν εἰς μίμησιν καὶ προαγωγὴν τῆς ἡμετέρας ἐπιστήμης «τοιοῖδε λαμπαδηφόρων νόμοι, ἄλλος παρ' ἄλλου διαδοχαῖς πληρούμενοι· νικᾷ δ' ὁ πρῶτος καὶ τελευταῖος δραμών».

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΙΣ